

MIKAIL RƏFİLİ

АРХИВ

N I Z A M I

həjatə və jərədəşylər

Azərbaycan Sovet Jazbyslar İttifaqı Nəşriyyatı
Bakı — 1939

894.362.09

A 401

1939

MIKAIL RƏFİLİ

P 54

376

N I Z A M I

FFb8

Həyat və yaradıcılığı

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
МОНИТОРИНГ
ЭКЗЕМПЛЯР

№ 10104

15960

Azərbaycan Mərkəzi
Dövlət Kitabxanası
10104

1939

Azərbaycan Sovet Jazıçıları İttifaqı Nəşriyyatı
Bakı — 1939

BƏYK AZƏRBAJCAN ŞAIRİ

Bugyn bəyk qommunar və revoljusijanın alovlu tribunu Sergej Mironovic Kirovun adın daşın Kirovabadda—kəhnə Gəncə şəhərində səkkiz əsr bundan əvvəl, bəyk Azərbaycan şairi, dünja poeziasının ən bəyk romantiklərindən biri olan, tarixdə «Xəmsə» adı ilə məşhur, beş əlməz poemanın müəllifi Nizami doğulmuş idi.

Zəngin və aqdrətli ölkəmiz bəyk Nizamının anadan doğulmasının 800 illiyini bəyram etmək üçün hazırlaşır. Dahiyanə romantik poeziyası və əjdən humanist dünjagörüşü, dərin hikməti və xalqla yzvi surətdə bəy olmas, feodal gəçəsinin zylmətinə jaran jyksək qabaqcıl idealları, internasionalizmi,—bytyn bunlar Nizamının obrazın feodalizm eroxasında Şərq xalqlarının jaratdıq ən bəyk mədəni qiymətlərin simvolu etməkdədir.

Nizamının şeir dəhasının bəyk nailijətləri bugyn Sovet İttifaqı xalqlarının malı olmaqdadır. Bugyn Nizami sosialist gənəsinin par-

laq və hərarətli şüalərlə ilə işyqlanmış, doğma Azərbaycan xalqına qayıtılmış və böyük bir qururla dünja poezijasının ən qabaqçıl simalərlə sbrasında jər tutmuşdur.

Dünjanın ən yaxş şairləri Rustaveli, Novoj, Xosrov Dəhləvi, Cəmi, Fyzuli—Nizamidən şeir sənətini öjrənər, onun jaradıcılığında dərin hərmət və məhəbbət bəsləjərdilər. Nizaminin əljazylar uzun əsrlər boju şairin gynəşli vətəninə Hindistana qədər jajılmış idi. Bytyn şərq bu dahi azərbaycanlının poemalərlərvə-sevə oxujurdu. Onun ədəbi irsi öz parəltə, sadəlik, əzəmət və rəvnəqini itirmədən səkkiz əsrdən bəri jaşamaqdadır.

Sənətin ən yaxş məhək daş olən zaman, böyük Nizami tərəfindən məqlub edildi. Feodal epoxasının şairi bizim epoxaja ahəngdar gəldi. XII əsrin şairi socialist insanın canlı myasiri oldu.

NIZAMININ DƏVRÜ .

XII əsrdə bu qədər böyük bir insanın meydana cəxması Azərbaycan xalqının tarixində təsadyfi bir hadisə dejildi.

Nizaminin epoxası Azərbaycan kulturası və bədii ədəbijatı inkişafının ən parlaq dövrlərindən birini təşkil edir. Bu dövrün mədəniyyəti Azərbaycan tarixinə «qızıl əsr» adı ilə daxil olur.

Azərbaycan XII əsrdə öz dövrünün qabaqçıl ölkələrindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycan dövləti qyvvtələnmiş, Azərbaycan kulturası, elmi, arxitekturası, sənəti və ədəbijatı parlaq bir dərəcəyə jyksəlmişdi.

XI əsrdə Azərbaycanda feodalizmin məhkəmələşməsi ilə ölkə bir necə qyvvtəli feodal dövlətləri arasında bölünmüşdü. Azərbaycanın cənub hissəsi İldəgizlərin (Azərbaycan atabəylərinin) əlinə keçmiş idi. Bərdə, Gəncə, cənubi Azərbaycan buraja daxil idi. Şərq-şimalında isə Şirvanşahlar dövləti jerləşmiş idi. Kyryn şimal tərəfi bytynlyklə Şirvanşahlara tabe idi.

Şirvanşahlar dövləti tarixi nəzərlə öz dövrü üçün progressiv bir hadisə idi, cunki bu dövlət Azərbaycanın şərq hissəsindəki dağlıq feodal mylklərini birləşdirir, ölkənin inkişafına jərdəm edirdi. Azərbaycan xalqının ərəb əmirləri, İran şahları, səlcuqilər tərəfindən məhv edilən istiqlalijjəti uqrununda uzun əsrlər boju davam edən mybarizəsi nəhəjət qyvvtəli Azərbaycan dövlətinin əmələ gəlməsi ilə tamamlanmış idi.

XII əsrdə Azərbaycanla janaş olaraq Gyrçystan dövləti jyksəlmiş idi. Gyrçystan, caricə Tamaranın (1184—1213) səltənəti dövründə jyksək sijasi və iqtisadi qyvvtə sahibi olmuşdu. O zamankı Azərbaycanla Gyrçystan ara-

sənda ən səx sijası münasibətlər inkişaf edir. Azərbaycanlılar gürçylərlə ittifaq bağlayaraq öz vətənlərini xəzərlərdən müdafiə edir, birlikdə səlcuqilərlə vuruşur, xarici hücumları birlikdə dəf etmək üçün səx ittifaq əlaqələrinə girişirdi.

Şirvanşahlarla Gürçystan arasında yalnız sijası əlaqə deyil, yaxın qohumluq münasibəti də var idi. Gürçystanla Azərbaycanın bir-birilə yaxınlıq, iqtisadi və sijası intereslərin birliji, öz ölkələrini müstərək qüvvələrlə ümumi düşməndən müdafiə etmək ehtijaşından doqurdu. Böyük ticarət karvan yolu Gürçystanla Azərbaycandan keçir və bu iki dövlətin arasında ittifaqın möhkəmləşməsinə səbəb olurdu. Gürçystan padşahları bu coxdankə dostluğu daha da möhkəmləşdirmək üçün bə'zən öz qızlarını Şirvanşahlara əvə verərlərdi. Gürçystanda məşhur David səltənət syrdıyı zaman (1085—1125) Şirvanşahların qoşunları müttəfiq gürçü qoşunları ilə birlikdə, Şirvanı tutmaq üçün cəhşən səlcuqilərlə mübarizə aparırlardı. Jənə hamın David öz qızı Tamaranı Əfridunun oqlu Şirvanşah Mənuçəhrə əvə vermişdi. Bu hadisə XII əsrdə Azərbaycanla Gürçystan arasında səx ittifaq olduğunu bir daha sybut etməkdədir.

Nizaminin myasiri olan şirvanşah Əhsitanın hökmyranlıq, usunçy Georginin (1156—

1184) və caricə Tamaranın (1184—1213) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Şirvanşah Əhsitan da Mənuçəhr kimi qonşu Gürçystan ilə yaxın sijası və mədəni əlaqələr saxlayırdı. Əhsitanın anası gürçü şahının qızı Tamara, ərl Mənuçəhr öldykdən sonra öz vətəninə qayıtmış və monastıra girərək rahibəlik etmişdi. Cox ehtimal onun Gürçystanda yaşaması da Zaqafqazıyanın bu iki dövləti arasında dostluq münasibətlərinin artmasına yardım etmiş idi.

Gürçü tarixçilərinin jəzdeqləyə görə Şirvanşah Əhsitan Tamaranın oqlu olduqu üçün, Georgiyə bir ata kimi baxırdı. Dərbənd xəzərləri Şirvanşahı səxşəşdirməyə başladıqları zaman Georgi Əhsitana kömək etmiş idi.

Əhsitan böyük caricə Tamaranın sarayına tez-tez gəlirdi. Əhsitan Tamaraya aşiq olaraq onunla evlənmək istəmişsə də, yaxın qohumu olduqu üçün Tamaranın razılığına alması idi.

Azərbaycanla Gürçystanın dostluq münasibətləri, bir-birinə göstərdikləri hərbi yardım onları dəfələrlə təhlykədən qurtarmışdı. O zamanı Şirvan padşahları, rəjtaxt olan Şamaxıya düşmənlər tez-tez hücum elədiyi üçün öz rəjtaxtlarını Bakıya keçirməyə məcbur olmuşlardı.

XII əsr Azərbaycan tarixi dövlət quruluşu və mədəni iyksəlişin artması ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsrdə ölkədə böyük və zəngin ədəbiyyat və sənət inkişaf edir. Bytyn bu içtimai proses kəskin bir sinfi mybarizə şəraiti daxilində gedirdi. Ölkənin progressiv qüvvələri xariçi istilacılara müqavimət göstərmək istədikləri halda, feodal aristokratija və baş ruhanilər xəjanət edirdilər.

Azərbaycan xalqının progressiv içtimai idealları uqruna mybarizə şəraitində Şirvanda Nizami, Xaqani kimi böyük dynja şairləri yetişirdi. Onların yetişməsi Azərbaycan kulturasının hələ XII əsrdə yeni bir pilləyə qalxdıqını və olduqca parlaq bir dövr keçirdiyini göstərir. Bu əsrdə yetişən şairlər sırasında Xaqani, Nizami, Məhsəti xanım, Əbylyla, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Müçirəddin Bələkani kimi simaları qejd etmək lazımdır.

Məhsəti xanım iyksək təbəqəyə mənsub olmaqla barabar Soltan Sənçarın sarajında olduqca gərəkəmlı bir hörmət qazanmışdır.

Şairənin həyatı haqqında əldə geniş və əsaslı mə'lumat yoxdur. Rəvajət edildiyinə görə Məhsəti ilə Nizaminin müəjjən yaxınlıqları varmış. Məhsətinin bə'zi əsərləri «Atəşkədə» adlı təzkirədə dərc edilmişdir.

Bizə mə'lum olan bu ilk Azərbaycan şairəsi əksəriyyətlə aşiqanə rybailər, qəzəllər jazardır. Rybailərində sevgi əsas bir tema olaraq tərənnym edilməkdədir.

Bununla belə cox maraqlıdır ki, bu kybar şairənin əsərlərində biz o zamanlı Azərbaycan qadınlarının aqıy və aqı əsirlijinin izlərini, qurtuluş ucun cırrıyan arzularını da gəyryk: «Hər geqə qəmindən jeni əzablar dujdum. Mənim juxum göz jəşnə dəndy. Məni qoçalar jənynda saxlamaq mımkyndə jeyildir. Bizi qaralıq evlərdə saxlamaq mımkyndə jeyildir. Sənin sacların bir zəncirdir, insanı isə evdə zəncirlə saxlamaq mımkyndə jeyildir».

Bu sözlər müəjjən dərəcədə aşiqanə bir rəng daşsa da, Məhsəti xanımın jasadıyında feodal və din əsarəti altında əzilən qadınların şurundakı ibtidai, zəif, dumanlı ojanəş, mytərəddid, aqız bir e'tiraz gərməmək mımkyndə jeyildir.

Əbylyla Gənçəvi—Fələki Şirvani və Xaqani Şirvaninin müəllimi idi. Əbylyla Şirvanşahlar sarajında böyük hörmət sahibi olmuş idi. Ona ystadi-şyərə, jə'ni şairlərin ustady dejelərdi.

Fələki Şirvani məşhur şair, alim və mynəçim olmuşdur. O da Nizaminin myasiri olmuş və Şirvanşah Mənuçəhr zamanında jəşənmiş idi.

İzzəddin Şirvani də olduqca böyük elm sahibi və sənətkar bir adam idi.

Əsrin mədəni nymajəndələri olan bu alim və şairlər dəstəsi arasыnda hec şybhəsiz birinci jeri tutan Xaqani Şirvani ilə Nizami Gəncəvidir.

Əfzələddin Xaqani Əbu Nəccar (1120—1192) nəccarın, jə'ni xarratın oğlu idi. Şairin əmisi Mirzə Kafi Şirvan alimi, təbib və münəccim idi.

Xaqani zəmanəsində Şirvanşahlar sarajыnda qəsidə ədəbijjatı cox zəngin və parlaq idi. Mənuçəhr öz sarajыnda Azərbaycanın ən yaxşы şairlərini toplamış idi. Bir cox şairlər öz himajəci həkmydarlarınыn şərəfinə qəsidələr, təriflər jazmaqda məçbur olurlardı. Xaqani də əsrinin ən'ənəsinə tabe olaraq Mənuçəhri tərif edən qəsidələr jazmış idi. Lakin qəsidələrlə barabar Xaqani bir cox rybailər, qəzəllər də jazmışdı.

Xaqaninin jaradьcылыгы ilə tanьы olduqda qarşымызда öz vətəninə sakitlik gərməjən, feodalların istibdad və əsarətindən jorulmuş, sevimli və gözəl vətəni olan Şirvandan uzaqlara qasmaq istəjən bəjyk bir dynja şairinin xijalь çanlanmaqdadır. Rybailərinin birində Xaqani yrəjindəki qəmindən və janqьndan bəhs edərək dejir ki:

«Mənim janqьным gəjlərdəki dirəklərə sьqьsmaz,
Qorardьqым bu nalələr yrəklərə sьqьsmaz.
Nazənin, soruşma sən yrəkdəki qərimi,
Yrəkdəki bu qəmlərim fəklərə sьqьsmaz.»

Bəjyk şairin bytyn həjatь, cьrьpntьlar, səjahətlər icində kecmiş idi. Uzun bir zaman o, öz elindən uzaq jaşamış idi. Bə'zən bunun səbəbini şairin Məkkəjə-filanə gətməsində gəryrlər. Halbuki, Xaqaninin vətəninədən uzaqlaşması da—onun orta əsr feodal həjatь ilə, Şirvanşahların istibdadь ilə razьlaşmaq istəməməsinin əlamətləridir. Xaqaninin rybailərindəki hyzn və şikajətlər bu içtimai narazьььqdan doqurdu:

«İslərim dyjyn-dyjyn ystə gəlib hasilə
Mymkyn olsa dyjyny acardьm öz əlimlə,
Cox axtardьm el icrə səlamət jer tapmadьm,
Tapsam əjər elimdən uzaqlaşmazdьm belə.»

Xaqaninin «Həbsijjə»ni jazmasıна səbəb Şirvanşahlar sarajыndan qasmaşь və Əhsitan tərəfindən tutularaq Bələkan qəl'əsinə salьnması olmuşdu. Bu gözəl əsəri Xaqani həbsdə olduqu zaman jazmış idi.

Xaqani səjahətləri əsnasında bəjyk Sasani padşahlarından Ənuşirəvanın kecmişdə pajtaxtь olan Mədain şəhərinin xərabələrini dolasaraq, öz məşhur «Mədain xərabələri» əsərini jazmış idi.

Əsər dərין fəlsəfi bir həjəcan ilə jazьlmışdır. Xaqani insan həjatьнын rucluqundan, şəhrət və əzəmətlərin keciçilijindən, ruhundakь iniltilərindən danьььr. «Mədain» şairin ən sənətkaranə əsərlərindən sayььr.

ilə tanışlıq gənc Jevropa xalqlarının ədəbi zövqlərinin inkişafına yardım etdiyi kimi, onların da ədəbiyyatının intibahı üçün bir mənbə olmuş idi.»¹

Aqademiq Marrın bu sözləri yalnız Gürcüstana deyil, eyni dərəcədə Ermənistana və Azərbaycanına da aid ola bilər.

Azərbaycan qulturasının orta əsrlərdə inkişafı qismən İran qulturasının inkişafı ilə əlaqədar idi. X—XIV əsrlərdə İran poeziyası jüksəliş dövrü keçirdi. Bu əsrlərdə İran qulturasının islam təsiri dairəsində olan başqa xalqların qulturası üzərində təsiri xejli artmış idi. XIII əsrin sonunda və XIV əsrin əvvəlində belə moqol hücumları ilə dağıdılmış olan İran, jənə də mədəni dnyjada jüksək vəzijətini davam etdirir və başqa ölkələrin üzərinə təsir edirdi. Bu təsiri xysusilə fars dilinin jəylməsində gərməkdəjik. Qərbi Jevropa ölkələrində, orta əsrlərdə, latın dilinin böyük rolu olduqu kimi, fars dili də şərqdə böyük bir əhəmiyyət qazınmışdır. Bu dilin təsirini biz orta əsrlərin son dövründə Azərbaycanın ədəbi dilində də gərməkdəjik.

Нескəсдөн gizli dejildir ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Azərbaycan dilində

¹ П. Я. Марр — Грузинский национальной гений. „Известия“, 1937, 17 марта.

deyil, fars dilində jəzmişdir. Bunu da qejd etməlijik ki, Nizaminin Azərbaycan dilində jəza bilməsini təsdiq edən bəzi başqa materiallar da vardır. Burzua şərqşynasları və İran millətçiləri Nizaminin əsərlərinin dilinə əsaslanaraq Azərbaycan xalqının bu böyük oqlunu hər vəçhlə öz doqma ölkəsindən və doqma mədəniyyətindən ajırmaqda çalışırlardı və çalışırlar.

Bunu nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələri belə bəzən yalnız doqma Azərbaycan dilində deyil, bəlkə eyni zamanda bir sıra muhyim əsərlərini ərəb və fars dillərində jəratmışlar (Nəsimi, Fyzuli, M. F. Axundov). Buna gərə Azərbaycan orta əsr ədəbiyyatının məsələlərini həll etdikdə dil bizim üçün əsas olmamalıdır.

«Millət tarix boju təşəkkyl etmiş dil, terri-torija, iqtisadi həjat və qultura sahəsində gery-nən psixik quruluşun sabitləşmiş ymumilijidir.» (Stalin)¹

Joldaş Stalinin bu sözləri bizim üçün əsas prinsipdir və buna əsaslanaraq biz Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı tarixinin bir sıra əsas problemlərini anlama bilərik.

¹ И. Сталин. Марксизм и национально-колониальной вопрос. 1935, страница 6

Joldaş Stalin jazır ki: «Feodalizmin ləqvi və qapitalizmin inkişafı prosesi eyni zaman da insanların bir millət kimi təşəkkül etməsi prosesidir».¹

Bu surətlə feodal orta əsrləri şəraitində milli ideyanın xarakterini feodalizmin ləqvi şəraitinə görə bəm-başqadır. Millət təşəkkülü daha sonrakı zamana aid bir prosesdir. Azərbaycan xalqının orta əsrlərdəki tarixi inkişafının yolu son dərəcə mürəkkəbdir. O zamanlar biz «dil, territorija, iqtisadi həyat və psixik quruluş birlijinə» təsədyf etmirik.

Nizami dövründə Azərbaycan atabəylərinin və Şirvanşahların rəsmi ədəbi dili fars dili idi. Buna görədir ki, bu dövrdə biz Azərbaycan territorijasında iki dilin, yəni Azərbaycan və fars dillərinin işləndiyini görməkdəyik. Bəylik Azərbaycan şairi Nizami də fars dilində jazmaq məcbur olmuşdu.

Sox maraqlıdır ki, Nizami XII əsrdə Azərbaycan qulturasında fars dilinin müəjjən əhmiyyəti olmasına baxmajaraq, jənə də öz milli xalq dilində əl cəkməmişdi. Ehtimal ki, Nizami bir sıra əsərlərini Azərbaycan dilində jazmışdır. Təəssyf ki, belə əl jazylar qalmamışdır, qalmışsa da hələ tapılmamışdır. Lytfəlibəy Azər öz «Atəşkədə»sində bu bəylik Azərbaycan şairinin itmiş əsərləri haqqında xeyli köhnə bir

rəvayət maqyl edir. «Atəşkədə»də jazylmışna görə Nizaminin «Xəmsədən» başqa 20 min bejtə qədər qəsidləri, qəzəlləri, qit'ələri və rybailəri olmuşdur ki, bunlar da itmişdir. Nizaminin itmiş olan bu 20 min bejtini başqa mülhüm müəlliflər də qejd edir.

Mejdana sox maraqlı bir məsələ sxyr. Mə'lum olduquna görə Nizami ən yaxşy poemalarından biri olan «Lejli və Məçnun» poemasının fars dilində dejil, doqma Azərbaycan dilində jazmaq niyyətinə imiş. Bu xysusda haman romantik poemanın başlanqıçında ajdın işarələr vardır. Burada Nizami şairanə bir şəkildə «Lejli və Məçnun» poemasının jazylması səbəblərini izah etməkdədir.

Haman bu fəsildə Nizami jazır ki, onun niyyətinin jerinə jetirilməsinə Şirvanşah Əhsitanın göndərdiyi qasid mane oldu. Qasidin gətirdiyi fərmanda Şirvanşah şairdən jeni poema tələb edir və bu poemanın jalnyz fars və ərəb dillərində jazylması şərtini qojur.

O gyn Nizaminin ruhunda bəylik bir fərəh var idi. O, dyrr və inçi ilə parlajan jeni və əzəmətli poema jazmaq xyljası ilə sxyrnyrdy. O, Bərdənin baqcalarında bylbyl kimi ətərək, öz bajraçyny şer'in ən jyksək pilləsində asmış idi. Lakin Şirvanşahın göndərdiyi fərman hər bir şeyə mane oldu. Nizami şahın fərmanını oxudu, şairin bəylik qəlbi ələmlə sxy-

¹ Jənə orada, səhifə 10

рынмаға başladı. Şirvanşah «tyrk» dilinin jyk-
sək rytbəli adamlara lajiq olmadıqından da-
nışır, şahlar sarayının sadələr adətindən uzaq
olduğunu söyləyir. Şirvanşahın şairdən öz doq-
ma dilindən cəkinməyi tələb etməsi dərin bir
açı ojatmış idi. Nizami bəyik mə'jusijətini,
gözünə pərdə cəkildijini, artıq bir qul kimi
susmağa məcbur olduğunu jazyr.

Bytyn bunlar göstərir ki, bəyik Azərbaj-
çan şairi şahın əmri ilə doqma Azərbajçan
dilində dejil, fars dilində jazmağa məcbur ol-
duqundan dərin faciə kecirməkdə idi.

Lakin əsərlərinin fars dilində olduquna bax-
majaraq, Nizami bytyn varlıq ilə öz həyatın
öz dahi jradıfıyın, öz xylja və məhəbbətin
doqma Azərbajçan həyatına, doqma myhitə, öz
xalqına baqlamış idi. Feodal dınyasının hakim-
lərinə kor-koranə xidmət etmək hec bir zaman
onun ideali olmamışdır. Hec bir zaman, o öz
doqma ölkəsindən cəkinməmiş, bu ölkəyə ar-
xasını sevirməmişdir. O, bəyik işlər, dınya şəh-
rəli xyljası ilə cırpınır, öz xalqın uzaq öl-
kələrdə şəhrətləndirmək arzısını edir, bəyik
bir qıyurla jəşayır və namusla həqiqətə və
xalqa xidmət edirdi. Jenə haman bu poema-
sında Nizami özündən bəyik işlərdən uzaqlaş-
mamağı tələb edir, dınya avazına rəqəbət bə-
lədijini, həyatla cırpışmaq, qıyurla jəşamaq
lazım gəldijini irəli syurdy. O, öz xalqına

jabançı olmaq istəmir, başına əmmamə sa-
rıjaraq içtəmai həyatın cırpıntılarından uzaq-
laşmaq istəirdi.

Nizami öz vətəni dərin bir məhəbbətlə
sevir. O, vətəninin gözəlliklərini parlaq obraz-
larda, öz ölməz poemalarında göstərmişdir.
Onun jradıfıyın zəngin məzmunu, ide-
alları, obrazları sız surətdə Azərbajçana
baqlıdır.

Nizami öz doqma jurdunun, Azərbajçanın
təbii gözəlliklərini tərənnüm edir, bəyik tari-
xi obrazlar jradır, Makedonijalı İskəndəri,
Sasani padşahı Xosrov Pərvizi, Bərdə ha-
kimi Nuşabəni, gözəl Şirini, Hindistan və Ərə-
bistan dınyasını, rus, junan, ərəb, hind mo-
tivlərini öz zəngin jradıfıyında əks edir-
di. Lakin Nizami hər nədən jazsa da jenə də
Azərbajçandan uzaqlaşmırdı. Nizaminin hər
bir poemasında biz onun doqma jurdunu,
öz ölkəsinin tarixini, həyatın, təbiətini, in-
sanların tərənnüm etdijini dujmaqdaıyq.
«İskəndərnamə»də şair bəyik sərkərdənin
adını öz vətəninə baqlayır, geniş və əzəmətli
bir ləvhə jradır, parlaq, silinməz və zəngin
bəjalarla orta əsr Azərbajçandakı tarixi ha-
disələri təsvir edir. Şair amazonqalar padşah-
ı, qədim Azərbajçan pajtaxtı Bərdənin ha-
kimi Nuşabəni tərənnüm dir. Bizim qar-
şımızda parlaq tarixi səhnələr çanlanır. Nizami

gözəl misralar və Azərbaycan xalqının parlaq və unudulmaz tarixini hekayə edir. Slav talehəsinin Bərdəyə hücumu, slav şahzadəsinin əfsanəli hekayəsi, gözəl Şirin və Şəmira, amazon qalalar, muharibələr, vuruşmalar, Nizaminin muhtəlif poemalarında təsvir edilmiş olan bu səhnələr yzvi surətdə Azərbaycan və Qafqaz orta əsr dnyasy ilə əlaqədardır.

Uqrajna şairi Miqola Bazan Umum Ittifaq Q(b)P XVIII qurultayının jekunları haqqında Kijevin umumsəhər intelligensija iclasında etdiyi məruzəsində Stalin joldaşın jazıqlarıla gerys zamanı bəyuk Azərbaycan şairi Nizaminin faciəsi və onun jaradılması haqqında sovet xalqı üçün əhəmiyyətli haqqında sözlərdi dahi sözlərini xatırlamış idi: «Stalin joldaş Azərbaycan şairi də Nizami haqqında danışır, şairin öz sözü ilə, bizim qarşı Azərbaycan xalqının bu bəyuk şairi, poemalarının əksəriyyətini İran dilində jazıqlar üçün, guja onu İran ədəbiyyatına vermək lazımlı gəldi haqqında fikrin nə qədər əsaslı olduğunu şairin öz sözləri ilə göstərmək üçün onun əsərlərindən misal gətirdi. Nizami öz poemalarında özü İran dilinə muraçət etməyə məcbur olduğunu, öz xalqına, öz doğma dilində xitab etmək mümkün olmadığına sözlərdi».

Stalin joldaş—öz fikrinin və bilijinin dahijana genişliyi ilə bəşəriyyət tarixinin jaratmış ol-

duğu bytyn gərəkli şeyləri əhatə edərək şairin haman bu misraların oxujurdu».

NIZAMININ HƏJATİ

Nizami adı ilə şöhrət qazanmış olan Nizaməddin İlyas Jusifoqlu 1141-ci ildə Gəncə şəhərində (indiki Kirovabad) anadan olmuşdur. Onun Gəncəvi ləqəbi də haman buradan gəlmişdir. Bəyuk şair xalq arasında, həkimisejxi-Nizami adı ilə məşhurdur.

Nizaminin babalarının haradan gəlməsi haqqında əlimizdə düzgün məlumat yoxdur. Nizaminin ilk dövry haqqında mövcud olan bytyn köhnə məlumat onu yalnız Gəncə ilə əlaqədar etməkdədir. O, bytyn həyatı bu şəhərdə keçirmişdir.

Bəzi burzua şərqşünasları Nizaminin Qum əhlindən olduğunu göstərirlər. Lakin Nizaminin həqiqətən Qumlu olması çox şübhəli bir məsələdir. Ədəbi praktikada adətən Şərq şairləri öz ləqəblərini yaşadıqları yerə görə deyil, anadan olduqları yerə görə təyin edirlər. Gəncəvi, jəni Gəncəli ləqəbi də bəyuk Azərbaycan şairinin uzun həyatı Gəncədə keçirməsindən deyil, bəlkə Gəncənin həqiqətən şairin həqiqi vətəni olmasıdan irəli gəlmişdir. Bu barədə bizim bəzi mytəxəssislərimiz də köhnə tradisiyaya əsaslanaraq qaba səhvə yol verirlər.

Nizaminin ölməz poeziyasının qüdrətli təsiri altında öz əsərlərini jazan və orta əsr şərqinin ən böyük şairlərindən biri olan Xosrov Dəhləvi öz poemalarının müqəddəməsində Nizaminin beş xəzinəni tapmış olan gənçəli olduğunu qeyd edir. İranın ən yaxşı şairlərindən biri sayılan və Nizaminin bilavasitə təsiri altında olan Cəmi də (1414—1492) Nizaminin Gənçədən duyduğu təəsüratı obrazlı bir surətdə jazmışdır. Məşhur özbək şairi Əlişir Nəvo'i isə Nizaminin Gənçə filosofu adlandırır.¹

Azərbaycan və İran poeziyasının Lytfəli bəy İbn Aqaxan Azər tərəfindən tərtib edilmiş olan «Atəşkədə» adlı köhnə xrestomatijası da, Nizaminin Qum əhlindən olması haqqında kəskin fikri qəti surətdə rədd edir. Lytfəli bəy Azər şairin Qum əhlindən olan atasının Gənçəyə gəldiyini və Nizaminin bu şəhərdə anadan olduğunu qeyd edir.

Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatının yaxşı bilicilərindən olan Abasqulu aqa Baxəxanov keçən əsrin 30-cu illərində jazılmış «Gylستانی-İrəm» adlı tarixi əsərində Nizaminin Gənçədən anadan olub və orada öldüyünü jazır.

Əini şeyi məşhur osmanlı alimi və filoloqu Şəmsəddin Sami də öz «Qamus»unda qeyd edir.

¹ Bu barədə: H. Araslı Nizami və jarağatları haqqında «Əd. qəz.», 1938, № 4. bax.

Nizaminin Gənçədə anadan olduğunu bir çox Jevropa alimləri və prof. Bertels kimi görkəmli sovet şərqşünasları da iddia etməkdədir.¹

Nəhəyə Nizaminin özünə belə müraçət edərək onun daima özündən bir gənçəli kimi bəhs etdiyini və böyük bir məhəbbətli vətəninə tərənnüm etdiyini görməkdədir.

Nizami fikri, xyljası, bytyn qəlbi, varlığı ilə doğma Gənçəyə bağlı idi. «Qoş mənə də gizli olanı aşqəşənə aparsınlar. Buxaraya belə aparsalar, o Gənçədəndir.»

Bəs Nizaminin doğulması haqqında olan bu qəribə əfsanə haradan əmələ gəlmiş? Bu uydurma «Xəmsə»nin sonunda olan bir rybai ilə əlaqədardır. Nizaminin sonralar əl jazybı kəcyrənlər, yumıjjetlə şairlərin əsərləri ilə ehtijatsız olmağları kimi, Nizaminin də bu poemalarının axırına haman rybaini əlavə etmişlər. Qum şəhərinin adı ancaq burada qeyd olunmaqdadır. Lakin «Xəmsə»nin ilk əl jazybında biz bu rybajə rast gəlmirik və bu surətdə demək olar ki, rybai Nizami tərəfindən deyil, əl jazybının yzyny kəcyrənlər tərəfindən sonralar dyzəldilmişdir. Bundan başqa bu sözlər Nizaminin özünə deyil, onun atasına aid ola bilər. Bunlar isə bəlkə də doğrudan da Qum şəhərindən gəlmişlərdi. La-

¹ «Литературной Азербайджан», 1939, №3, страница 2

kin Nizaminin ata-babasıнын vaqtilə yaşadıqları Qum şəhəri son tədqiqlərə görə bugünkü Kirovabadan uzaq olmayan bir yerdə, indiki Qax rayonunun daqlıq hissəsindədir.

Nizaminin ictimai bioqrafiası üçün ata-babasının haradan əmələ gəlməsi o qədər də əhəmiyyətli məsələ deyildir. Hər halda Nizami öz azərbaycanlılığına böyük bir hyrmət bəsləyir, öz xalqını sevirdi. Onun üçün «tyrk» sözü zülm, ədalətsizlik, əzab ilə ujuşa bilməzdi. Tyrk təcizlərinin qüdrətini və iyksəlisini o yalnız onların insanlığıpərvərliyində və ədalətində görərdi. Bunu «Sırlar xəzinəsi» əsərindəki qoça qarşılıqla Soltan Sənçar hekajəsində əsərləşməyə qeyd edir.

Tyrk dili şairin doğma dili idi. Dünja ədəbiyyatının dahi əsərlərini öz doğma ana dilində deyil, fars dilində jazmaqda məcbur olan Nizaminin faciəsi də buradan anlaşılır.

Nizami öz atasını daha uşaqlıqdan itirmiş idi. Odur ki, gənc Nizamidə öz xalqına qarşı dərin bir hörmət bəsləyən yalnız atası olmağına e'tiraf etmək mümkündür. Nizami jetim qaldıqdan sonra uzun bir müddət ona anası tərbiyə vermiş və gənc Nizaminin tərbiyəsi işində jaxından iştirak etmişdir.

Nizami joxsul bir şəhər ailəsindən idi. Şairin gənçliyi sənətlər icində keçmiş idi. O, öz

vaqtilə elmlərin tədqiqinə həsr edir, fəlsəfəyə, astronomiyaya, şeirə həvəs göstərirdi. Təvazöylü bir həyat sürürdü.

Nizami epoxasında sufizm, jaxud təsəvvüf adı ilə şöhrət qazanmış olan ictimai-dini bir hərəkat inkişaf edirdi. Bu hərəkat istər İran və istərsə Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafına dərin bir təsir bağışlamışdı.

İslam dini Azərbaycan və İranda jayıldığı zaman VII əsrdə Ərəbstanda doğmuş olan bu yeni təriqət hələ sistemətik surətdə işlənməmiş idi. Bundan başqa islam dini istər Azərbaycanda və istərsə başqa ölkələrdə əhəliyə zorla qəbul etdirildiyindən, böyük müqavimətə rast gəlirdi. IX əsrdə ərəb xəlifəliyinə böyük bir zərbə endirmiş olan Babəkin üsyanı əjdənçə göstərir ki, bu ərəb fəthlərinin vəziyyəti Azərbaycanda o qədər də asan deyildi. Geniş xalq kütlələrinin ərəb hakimiyətindən narazı qalması islam dininin azərbaycanlıların köhnə dinləri ilə üjğun gəlməməsi, ərəb əmirlərinin əsarət, təcavüz və zülmü,—bytyn bunlar yeni təriqətlərin, quranın müxtəlif anlayış və təfsirlərinin, islam dininin jerli dini həjəti təsəvvürlərə üjğunlaşdırmaq mejlinin mejdana gəlməsinə səbəb olurdu.

Fridrix Engels xristianlıq haqqında bəhs edərək deyir ki, o «məvcud feodal quruluşunun içmələşməsi və razılaşması idi». Engelsin bu

sözləri islam dininə də tətbiq edilə bilər. İslam dövlətlərində bytyn hakimijət mövcud içtimai və dövlət quruluşunu içmalaşdırən, ona bəraət qazandıran dinin qanunları əsasında qurulmuş idi. Odur ki, o zamanlar feodal hakimijətinə qarşı edilən bytyn cəhəslər və ıysanlar hər zaman umumiyyətlə din əleyhinə bir cəhəs kimi qiymətləndirilirdi. Həqiqətdə də belə idi. Orta əsrlərdə ərəblərin və onların əmirlərinin hakimijətinin əleyhinə cevrilmiş olan bytyn oppozision hərəkət dini xarakter daşıyır, əksəriyyətlə dini cərcivədə mejdana cəhəs.

Odur ki, təsəvvüf adı ilə məşhur olan metafizik təriqətin mejdana gəlməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi.

Əksəriyyətlə sufilər hakim din və hökumət əleyhinə, islam dininin əsaslarının tənqidi baxışla altında birləşmiş olan geniş xalq kütlələrinin əzilən təbəqələrinə mənsub idilər. İslam dininin tənqidi panteist fikirlərin işlənməsində öz fəlsəfi ifadəsini tapmış idi.

Nizami daha gənc yaşlarından bu təriqətlərlə əlaqəyə girişmiş idi. Nizami yalnız elmləri öyrənməklə kifayətlənmirdi. Nizaminin arajı cəhd-sünçəsi, onun həqiqət və dənjanı idraka qarşı olan meyli nəhajət onu təsəvvüf dairələrinə gətirib cəhəmiş idi. O, kiçik Asijada feodal hakimijəti əleyhinə aqtiiv surətdə mybarizə aparan sufilik təriqətinə mənsub olan «axilər» iç-

timai hərəkətlərin tərəfdarları ilə yaxınlaşmış idi.

Joxsul və məzlumların birləşməsi, ehtijacı olan hər bir insana yardım göstərmək haqqında axilərin iyrytdiyü demokratik fikirlər şairin şüuruna, onun humanist dənjanı əleyhinə dərindən təsir etmiş idi. Nizaminin ədalətsiz və zalım padşahlara qarşı cəsarətli xitabları, onun mərhəmət və aqı, joxsul insanların həyatı yaxşılaşdırmaq üçün etdij cəhdləri, —bytyn bunlar o zamankı Gənçənin səhər əhali əsasında təbliq edilən təriqət fikirlərindən doğa bilərdi.

Sufilik şəirdə xysusi bir şəkildə mejdana cəhərdə. Cəh zaman azad fikirli sufi şairləri orta əsrlərdə dini cərcivəyə qojulmuş idejalarla, ruhanilik və asketizm əleyhinə cevrilmiş şəirlərlə mejdana cəhərlərdə.

Sufi ədəbiyyatında erotik və hissi motivlər böyük yer tuturdu. Sufilər insan şəxsijətinə, məsəlman qadınların vəziyyətinə myəjjən əhəmiyyət verirdi, mövcud qajdalar əleyhinə cəhəs edir, mövcud əqidələri islah etməyə cəhd edərdə. Sufi sözy dindar məsəlman zahidlərinə, asket mistiqlərə də tətbiq edilirdi. Şərqdə allah ilə şəxsijəti, təbiətlə ilahijəti eyniləşdirən panteist filosoflar da əzlərinə sufi deyərdə.

Sufilik idejalarынън Jaxън Şərq xalqlarынън poezijasыnda jaylmasъ соx zaman alleqorijalar, hissi obrazlar, şərab, sevgi, insan ehtiraslarынъ tərənnym şəklində mejdana сьхьрдь.

Sufilik poezijasынын əsasъ əz oppozision motivlərinə baxmajaraq jenə də idealist idi. Hec şybhəsiz bir sьra sufi şairlər panteist dynjagəryşynə jaxъn idilər, onlar bə'zən çəsarətli gəryşlərlə mejdana сьхьr, islam allahынъ rədd və inkar edirlərdi. Həttə bə'zən onlar əz azadlыq fikirləri uqrunda çanlarынъ belə qurban verməjə məçbur olurlardь (məsələn XIV əsrin Azərbaycan hyrufi şairi Nəsimi İmadəddin).

Sufilijin Nizami yzərindəki tə'siri o qədər də dərin dejildir. Bə'zən onun əsərlərində hiss edilən ələm, Nizaminin myasiri olan başqa şairlər ycyn də xaraqter idi. Bundan başqa Nizaminin xysusi sufilik motivləri jenidən ortaja сьхарьlan romantik eposla əlaqədar idi. Nizaminin diqqət mərkəzində insan şəxsijəti, dərin psixoloji təhlil, qəhrəmanların tale'i və his-sijjatь durmuşdur.

Nizaminin poezija və elmlərlə məşğul olmasъ onun elm və poezijadan başqa bir şey düşynməjərək həjatынън dar bir dairədə kecməsinə səbəb olurdu. Nizami astronomija, fəlsəfə və tibb elmləri ilə məşğul olurdu. Ərəb və fars dillərini bildijindən jalnъz Şərq poezijasъ

ilə tanьş olmaq dejil, bəlkə antiq fəlsəfəni, junan alimləri və mytəfəkkirlərinin əsərlərini də də-rindən əjrənməjə onun imkanъ var idi. Həman bu əsərlər Nizami dövryndə şairin gəzəlçəsinə bildijii dillərə tərçymə edilmişdi.

Nizami dolğun jaşlarında evlənmiş idi. Məhəmməd adlь oqlu doqulduqqu zaman şairin 33—34 jaşъ var idi. Nizami Məhəmmədin adынъ poemalarынън bir sьra jərlərində xatьrlajьr. O əz oqlunu соx sevər, onunla dostluq edər, gəryşər və səhbət edərdi. Məhəmməd zəki və aqылль bir gənc idi. Ata-oqul bir-birilə tez-tez məsləhətləşərdi. Bunların arasыnda ata və oqul mynasibəti dejil, feodal həjatьn qarandьlыq divarlarь ilə əhatə edilmiş iki dostun mynasibəti var idi. Jalnъzлыq, elm və təhsil arzъsь, kimsəsizlik onlarь biri-birinə daha da jaxъnlaşdırьrdь. Buna gərə də Məhəmmədin əz sevimli atasынън jaradьcьlыq işində aqтив işti-rak etməsi təsadyfi dejildir.

Nizaminin nə zaman və neçə şeir jaradьcь-lыqьna başladьqьnъ tə'jin etmək cətidir. Ehtimal o, hələ gənc ikən şeir rybabinə myraçət edərdi. Bir sьra xьrda novellalardan ibarət olan ilk bədii əsər şair tərəfindən 1178—1179-çu il-lərdən qabaq jazьlmaqə başlandьqьnъ zənn et-mək ycyn hər bir əsas var. Соx mymkyn-dyr ki, Nizaminin şeir divанынын myəjjən his-səsi də onun gənclik dövryne aiddir. Hər hal-

da şairin jarađcılıq inkişafı, hər hansı bir şəkildə təşəkkül etsə belə o, 1179-cu ildə ilk bəyik əsərini tamamlamışdır. Şair bu əsərinin adını «Məxzəniyl əsrar» jə'ni «Sirrlər xəzinəsi» qoymuşdu.

Şairin gənçlik illəri, onun sufilik meylləri, təriqətci dairələrlə yaxınlıq Nizaminin bu əsərində də müəjjən dərəcədə əks etmişdir. Bu əsərdə hələ romantik şair, məhəbbət, insan sevinçi və faciəsini tərənnüm edən, şairanə bir xijalət və zəngin bir fantazija ilə ruhlandırılmış dahi poemaların avtoru hələ az hiss olunur. Lakin «Sirrlər xəzinəsi»nin hekajələrində artıq bəyik humanist və moralçı şairin, həyata aşıqlıq və çəsarətli baxan qabaqcıl bir müfəkkirin xəjalət çanlanmaqdadır. Tə'lim, əxlaq fikirləri ilə barabar, şair çəsarətli həqiqət sözlərini mejdana atır, şahların zulumundan, pis rəftarından danışır. Dini motivlər bəyik ictimai kəskinliklə xalqa qarşı dərin hysnirəqibət və humanist əhvali ruhijjələr ilə birləşirdi.

O zamanlı şairlərin adəti yzrə Nizami də öz «Sirrlər xəzinəsi»ni iri feodallardan biri olan Bəhram şaha ithaf etmişdi. Bu ithaf şairlərin yaşayış ucun jeganə bir mənbə idi. Odur ki, jəlnəz bu ittihafa əsaslanaraq şairin feodal-lara hysny təvəçeh bəsləməsini dysynmək qətijən jaramaz. Əksinə olaraq bu «ittihaf-lara» bax-

majaraq, şair hec bir zaman sarajlara myraçət etməmiş, həkmydarın bir cox təşəbbüslərinə baxmajaraq, hec bir zaman saraj şairi olmaq xyljası ilə cırpınmamış idi. Ehtisamlı sarajlar, dəbdəbəli həjat, şöhrət, sərvət, mədahlıq bu bəyik şairi özünə baqlaja bilməmiş idi. Sarajdan uzaq bir guşəyə cəkilərək asket həjatı syrən Nizami hec bir zaman şahların jənənda uzun müddət qalmamış idi.

«Sirrlər xəzinəsi» Nizaminin qarşısında şair aləminin qarylarını acmışdır. Bu əsərin dənça o, 1180-ci ildə tamamlamış olduqu «Xosrov və Şirin» adlı romantik poemasını jazmış idi.

«Xosrov və Şirin» poeması şairə bəyik bir şöhrət qazandırmış idi. Şairin dostları bəyik bir həvəslə bu romantik dastanı oxujurlardı. Artıq Nizamidən jyksək bir sənətkar, öz həmvətənlilərini qaldıran və şöhrətləndirən bir şair kimi bəhs edirlərdi. Nizami jəşamaq vəsaiti arajışılıq ilə bu əsəri bir necə feodala ithaf etmiş idi. O, öz ilhamlı şairanə əsəri ucun bihudə jərə onlardan bəyik mykafatlar gözlejirdi.

Nizaminin şöhrəti gjynden-gynə artırdı. O, artıq vətəninə ən bəyik bir şair sajlırsa da həjatında hec bir dəjisiçlik olmamışdır. O, jənə də maddi cətinliklər icində kecinirdi. O, Nizami «səxavətli» feodalların diqqətini özünə cəlb edə bilməmişdi.

Lakin cox kecmədi ki, bu həkim və dahi şairin şöhrəti nəhajət iyksək feodal dairələrində də catdı. Rəvajətə görə bir dəfə onun joxsul daxmasıнь Səlcuqi sultanь Qьzy Arslan ziyarət etmiş idi. Bu gərəsy köhnə tarixcilərdən Dəvlət şah Səmərqəndil öz «Təzkiyəti-şyəra» əsərində təsvir etməkdədir. Qьzy Arslan şairi səhrada ziyarət etdiji zaman, şair çындыр bir kecənin yzərində əjləmiş idi. Qarşыында kitab, janьnda isə qələmdan və əsasъ var idi. Qьzy Arslan şeixin əlini bəyik hörmətlə өрмыс, ondan xəjir-dya istəmiş idi. Qьzy Arslan bundan sonra da bir necə dəfə Nizaminin janьna gəlmiş idi.

Bir də belə dejilir ki, Qьzy Arslan Gənçəyə gəldiji zaman ordusu ilə şəhərin otuz aqaçlıqьnda dajanmьс və bu məşhur şairlə gərəymək arzыына dүşmүс idi. Qьzy Arslan Nizaminin janьna adam göndərib çağыrtдырдыр. O vaqt Nizami «Xosrov və Şirin»i jeniçə jazьb qurtarьbmьс. Nizami Qьzy Arslanьn dəvətinə qəbul edib janьna gəlir. Padşah öz janьn adamlarь ilə cadьrьnda əjləşib şərab məçlisində kejf edirmiş, Nizaminin gəldijini eşid b dərhal şərab məçlisinin daqьlmasıнь əmr edir.

Həkim və bəyik şairin sənət və rьtbəsinə lajiq olan iri bir məçlis qurulur. Şairlə sultan arasыnda şeirdən, hikmətdən, insanijət-pər-

vərlikdən, xalqla ədalətlə rəftar etməkdən səhbət acылыр. Şair şahьn qəzəbindən qorxmajaraq onu öz təbəəsi ilə insançасына rəftar etməyə çağырдыр, ona həkimanə məsləhətlər verir.

Şair «Xosrov və Şirin»i Qьzy Arslan ысун oxujur. Qьzy Arslan Nizamidən razыьыq edərək ona Həmdunjan adы bir kənd bağыslajьr. Həkmьdar Nizaminin qalmasıнь tələb edir, onu bir cox hədijjələrlə öz tərəfinə cəkmək istəjirsə də, azadыq sevən bu bəyik şair jenə də gyzəştə getmir və sarajdakь hörmətləri rədd edərək şahdan içazə alьr və jenə öz sadə və joxsul daxmasıна qajьдыр.

Şairin şöhrəti nəhajət Şirvanşah Əhsitana da catдыр. Bir dəfə Əhsitanьn janьndan qəsid gəlir. Qəsid Əhsitanьn fərmanıнь gətirərək Nizamidən «Lejli və Məçnun»u farsça jazmaqь tələb edir. Bu fərman şairin qəlbində dərin bir mə'jusijət ojatmьс idi. Qydrətli feodallar onun rьbabinə əmr edir, onu jad nəqmələr oxumaqьa, jad dildə jazmaqьa məçbur edirlərdi. Lakin Nizaminin sevimli oqlu Məhəmməd janьnda idi. Nizami «Lejli və Məçnun» poemaыньn başlanьqьсында bu gözəl poemaынь jazmasıна oqlunun səbəb olduqunu gəstərir. Məhəmməd atasыньn bəyik bir əzab icində cырьндырдырь gərərek ona təsəlli verməyə başlajьr və «Lejli və Məçnun» əsərini

jazmaqda dəvət edir. Məhəmməd dejir ki: c, Şirvan şahdır, siz ikiniz də jyksək adamlar-sınız. Lakin sənin ölkən jalınız Şirvan dejil, bytyn dınjadır.

Şair jenidən ruhlanaraq «Lejli və Məcnun» poemasını jazmaqda başlayır. 584-cü ildə Rəcəb ayının 30-da jəni 1188-ci ildə sentjabr ayının 24-də Nizami bu jeni poemasını qurtarır. O, «Lejli və Məcnun»u dörd ayın əzində jazmış idi. Lakin özünün e'tirafına görə başqa işləri olmasajdı, o, bu poemayı 14 gecədə qurtara bilirdi.

Nizami oqlu Məhəmməd vasitəsilə «Lejli və Məcnun» poemasını Şirvanşahlar sarajına göndərir.

Bir necə il daha kecir, Nizami həyatının bytyn mə'na və hikmətini birləşdirən məşhur «İskəndərnamə»sini jazmaqda başlayır. Bu poema hələ tamam olmamış idi. Nizamini başqa romantik bir poema maraqlandırmaya başlayır. 1197 ilə yaxın Nizami dördüncü poemayı sajlın «Jeddi Gəzəl» (Həft pejkər) əsərini tamamlayır.

Şair «İskəndərnamə» poemasını sonralar tamamlamış idi. Bu poema onun bytyn jardıqlıqlına xatimə verən son poema idi. «İskəndərnamə» 1197-ci ildən sonra tamamlanmışdır.

Şairin həyatının son illəri haqqında bizə az şey mə'lumdur. Nizami maddi cətinliklər cəkir, jenə də həkimanə və təvazə'ly həyat syryrdu. Şair 1203-cü ildə Gəncə şəhərində qoça jaxında ölmüşdür. Onu evinin yaxınlığında dəfn etmişlərdi. Qəbri bugun belə Kirovabadın beş kilometrlişindədir.

Azərbaycan və dınja ədəbiyyatının ölməz əsərlərlə zənginləşdirən bəyik şairin həyatının qıssa təsviri belədir. Onun bytyn ömry şah sarajlarından, hərmətlərdən, sərvətlərdən uzaq jerlərdə kecmiş idi. O bytyn qəlbi və varlıqlı ilə doqma xalqına sadıq qalmış, sarajları rədd edərək, joxsul insanlar arasında jaxamış, ömrünün sonuna qədər xalq icində qalmış idi.

Şair bytyn uzun ömry boju xalqın məhəbbət və simpatiyasına səbəb olmuş idi. Xalq onu nəciş, myqəddəs və bəyik bir adam kimi tanıyırdı. O, bytyn ölkədə həkim və aqıllı, sərvət və zinjətdən nifrət edən, daima ədalətə və insanijət pərvərlijə caqlıran, hec bir zaman ehtijaç icində olanlara kəməkdən və məsləhətdən cəkinməjən bir adam idi.

Azərbaycan xalqı əfsanə və rəvajətlərində bu dahi şairin xijalını jaxatmış, onun dahi əsərlərini jyksək qabilijət, birlik və azadlıq embleması kimi səkkiz əsrdən bəri davam etdirmişdir.

NIZAMININ JARADYÇYLLYQY

«Sirrlər xəzinəsi»

Bə'zi burzua şərqşynaslar, janlıs olaraq bu əsərin tamamilə mistik-asketik bir ruhda jazıldığını iddia edirlər. «Sirrlər xəzinəsi» ilə yaxından tanış olduqumuz və marqsist ədəbiyyatşynaslığa gərəyi ilə yaxınlaşdıqımız zaman əsərin tamamilə başqa və qiymətli cəhətləri meydana çıxıb olur.

«Sirrlər xəzinəsində» («Məxzənyl-əsrar») bir çox xərda nəsihətli hadisələr naqıl edilmişdir. Bu hekajələrin icində doğrudan da bə'zi asket duyqularına təsədyf edilsə də, Nizaminin humanizmini, öz dövryun yuqlərindən daha iyk-səklərə qalxaraq, şahlar, hökmdarlar tənqid etməyə cəsarət etdiyini goryryk.

Hekajətlərin bir qismə—sultanların, şahların həyatından alınmışdır. Məsələn: Ənuşirəvan, Sylejman və dehqan, Sultan Sənçar hekajətləri.

Buna baxmaraq Nizami bəyik bir həjəcanla feodal dnyjasının əksikliklərindən, e'damlardan, təcavyzlərdən, zalımlardan bəhs edir.

Sultan-Sənçar və qoça qarşı hekajətində Nizami bir qoça arvada edilən zylmy təsvir edir.

Bu əsərdə Nizami şahlar tənqid edir, haqq və ədalət tələb edir, insançasına rəftar axta-

tır, feodal zylmy və təxribatın məzəmmət edir.

Nizami yzyny şahlara cəvirib, joxsullara, səfillərə, kimsəsizlərə, jetimlərə kömək və rəhm etməyi məsləhət goryrdy.

Ejni şeji «Sirrlər xəzinəsi»ndəki Ənuşirəvanla bajquş hekajətində də goryryk. Sasani padşah Ənuşirəvan bir gyn ova cəxyr. Neçə olursa, padşah öz vəziri ilə birlikdə qoşundan ajrılıb, bir xərabə kəndə rast gəlir. Xərabənin bir tərəfində iki bajquş oturub danışdırırlar. Ənuşirəvan vəzirindən onların nə danışdıqını soruşur. Mə'lum olur ki, bajquşun biri balasını obirinə vermək istəyir və bəsləmə pulu olaraq bir necə xərabə kənd tələb edir. O biri ona təsəlli verərək, Ənuşirəvan kimi zalım bir padşahın səjəsində jyz min xərabə kənd əmələ gələcəyini səjləyir.

Bu cür hekajətlər olduqca cəsarətli, aqıllı və mənalı əsərlər idi. Bəyik şair əsərində dövryundən, o zamankı feodal həyatın hərçmərçlijindən şikajət edir, olduqca həkimanə və dərin qiymətlər verirdi: «Bu dnyja alver evidir, biri satar, biri alar, əjər biri ipək qajyran qurdsə, obirisi ipək jejən qurddur.»

Başqa bir hekajədə Nizami joxsul bir qoçanın sərgyzeştini təsvir edir. Şaha xəbər verirlər ki, bu qoça gizli surətdə onu çəllad

və qansoruçu adlandırılmışdır. Bu xəbəri eşidən şah hiddətlənərək dərhal qoçanə öz janına qaçdırtdır. Qoça şahın qəzəbini eşidib qısl edir və özy ilə barabar kəfən gətyrərək ölməyə hazırlaşır. Cəsur qoça şahın qəzəbindən qorxmajaraq, onun qarşısına gəlir. Şah səjyslər və təhdidlərlə ona hücum edir. Lakin qoça sakit bir təvrlə şahı çavab verərək, onun zylmy ilə daqlar, kəndlər və səhərlər daqbdıbdıqəy səjləjir. Qoça dejir ki:—Mən jalnəz sənin qəbahətlərini sajdəm, mən sənin qarşında xəjir və sərr əks edilən ajnanə tutmuşdum. Bu ajna sənin surətini əjri göstərir-sə, öz surətini səndər, joxsa ajnanə səndərmaqəy nə mə'nasə vardır.

Nizami o zamanə həkəmydarların yzuna bu çəsarətli həqiqətləri qıyurla səjləjir, onların zylmlərini, təçavuz və pisləklərini acəqçasəna göstərirdi.

Nizami humanist fikri ilə şahlara myraçət edir, onların ədalətə, jaxşə rəftara, təçavuzdən, quldurluqdan, ölkəni sojub-kəsməkdən əl cəkməyə çaqırdı.

Lakin bu, jalnəz bir məsləhət, jalnəz bir nəsihətmi idi? Hec şybəsiz şairin bu sözləri tə'limi xasijət daşmaqla barabar, qorxunç içtimai bir myhakimə kimi səslənir, feodal həjatın qarandıqəy və zylmunu məzəmmət edirdi. O zaman Nizami bəjyk bir ələm və

əzab icində: «Sus ej Nizami, kəs hekajətini! Bytyn qəblər coxdan qan icindədir» dejirdi.

Nizaminin humanist şair obrazı artıq bu ilk əsərində mejdana səxmaqdadır. Feodal dınjasın qarunlarına və intizamına qarşə jabanşə mynasibət «Sırlər xəzinəsi»nə daxil olan bir cox novellalarda hiss olunur. Şair feodal istibdadın ələhinə səxləş edərək öz idealların, həjat haqqındakı fikirlərini, insana baxışlarını izah edir. O, insan şəxsijətinə, insan əməjinə, insan həqiqətinə pərəstis edir və bunu şahların zylm və əsarətinə qarşə qojur. Əkincinin, zəhmətkeşin əməji Nizaminin jyksək idealıdır.

Nizami bu əsərində tez-tez dehqanlardan, torpaq sahiblərindən, aşaqə təbəqələrdən danşır, myxtəlif alleqorijalar jaradır.

Hər bir hekajətdə filosof və alim bir insanın sərpəntəsə dujulur. Nizami elmə tez-tez əl atır. Elm onun ucun əsas və ən myhymm səjlərdən biridir.

Nizaminin alleqorik hekajələri istər xalq misallarına və istərsə qismən məşhur hind «Kəlilə və Dimnə» hikajətlərinə bənzəməkdədir. O, geniş bir aləmi əhatə edir, fəlsəfi fikirlər jirydyr. Hər bir həkimanə fikrini təsdiq etmək ucun tarixi, ja da həjati bir hadisə

naqıyl edir. Hekajət əsas hakim fikrin, məsəlin bir təsdiqi, izahı, parlaq sübutu kimidir.

Artıq bu xırda qejdlərdən belə jalnıbz mistik, asketik deyə qələmə verilən «Sırrlər xəzinəsi»nin nə qədər qiymətli, progressiv ruhlu, jyksək və parlaq bir əsər olduqı mejdana sıxır.

«Sırrlər xəzinəsi»nin qıvvəti—jyksək sənətkarlıqda dövryndən, əsrinin nəqsanlarındən şikajət etməsində, padşahlara haqq və ədaləti qarşı qojmasıdadır.

Nizami bu ilk əsərində belə artıq bəyik humanist bir şair kimi mejdana sıxır. Mədəhlıq, jalan, rija onun sənəti dejid. O, «Sırrlər xəzinəsi»nin bir jerində tamamilə haqlı olaraq hec kəsdən borç almadıqlı, jalnıbz qəlbindəkini jazdıqlı sejləjirdi.

«Mən taza qalıbdan bir hejkəl təkdiyim. Bir kəsdən əmanət istəməmişəm, hər zaman yrejimdəkini sejləmişəm.»

Nizami artıq bu ilk əsərində belə bəyik bir sənətkarlıq göstərmiş idi. Haqlı olaraq «Sırrlər xəzinəsi» dınja ədəbijatınlı ən jaxşı didaqtik-içtimai əsərlərindən biri sajlıla bilər.

O öz sənətinin qıvvətini hiss edir: «qələmim jyksək hərəkətə başladıqlı zaman dınjınlı gözünü sezlə acdı. Sezsyz aləmin səsi joxdur dedilər, lakin jenə də söz azaladı.»

Nizaminin jasadıqlı o zamankı Azərbaycan məhdud feodal bir ölkə idi. Məmləkət xırda feodal myharibələrinin şiddətindən əzilir, iri sijasi hadisələrin dalıqlarına, xariçi təzjiqlərə, mydaxilələrə məruz qalırdı.

Bəyik şair bu feodal dınjınlı darlıqlınlı hiss edir, sənətinin bu dar myhitdə boqıldıqlınu dısyınyr, daha geniş yfıqlərə, dınja ədəbijatına sıxmaq həsrət ilə sırtınlırdı.

Odur ki, öz əsrindən şikajət etməklə barabar Nizaminin «Sırrlər xəzinəsi»ndə bəzən bir huyn, əsirlik, baqlıqlıq hissi dıjulmaqdadır. Əsərin sonunda, Nizami öz sənətindən səhbət acaraq, «jyksək şeirin avazınlı qaldırma, ta inki Nizami kimi şəhrbənd olmasan... Bu qəder əldə etdijim almasdan mən tanrı ıcyın bir bısaq qajırdım. Mənim dəmirçilik kırım daradı.»

Əz dövryndən, bu dar feodal dınjınlınlı hərçmərçlijindən şikajət—Nizaminin jasadıqlınlı dınjınlında myhımm jer tutur. Həjatdan narazıqlı, onu inzıvajə cəkilməyə, fantazıjaja, xıjalət aləminə, romantiqaja dalmaqa məçbur edirdi. Bu romantiqa Nizami ıcyın feodal qaralıqlı və zıym şəraitində azad nəfəs almaq kimi bir şey idi. Bu romantiqa ona hər bir seji unutturur, aşıqanə xıjallarına, dahi fantazıjasına qıvvət və qanad verirdi. Nizminin

dahi romantik poemalar da buradan doğmuş idi.

Nizami sonrakı əsərlərində xəyalat, fantaziya aləminə dalır. O, əfsanəvi romantik qəhrəmanlar yaradır. O, bəyuk bir sənəkarlıqla romantik eposu jüksəldir. Nizaminin diqqət mərkəzində insan şəxsiyyəti, dərin psixoloji təhlil, romantik qəhrəmanların tale və hissijaty olur.

Artıq «Sirrlər xəzinəsi»ndə belə Nizaminin bu romantik motivlərinin başlanğıcını, inkişaf edən tendensiyasını dujmaq mümkündür. Bu romantizm onun sonrakı poemalarında parlaq bir alov kimi janaçaqdır. Həqiqətən «Xosrov və Şirin» və ja «Jeddi gözəl» kimi dahijane poemalar, Nizamini dunnja ədəbijjatyndə ən bəyuk romantikləri sırasına qojur.

«Xosrov və Şirin»

Dahi və romantik «Xosrov və Şirin» poeması şairin ilk bəyuk əsərindən myəjjən dərəcədə fərqlənir. Bəyuk Nizaminin bu ikinçi poetik əsərinin qompozisija və forma əsasını romantik hekajət təşkil edir.

Doğrudan da bu poemadır? Joxsa mənzum bir romandır? Hər halda «Xosrov və Şirin» insan həjatyndə ən geniş bir təsviri, insan qəlbinin dərin analizi, insan mynasibətlərinin sənətkarane göstərişidir.

Jeni hekajə zanjynda yaradılması Nizami epoxasında jalnız şərq xalqları deyil, bəlkə ejni zamanda Qərbi-Jevropa xalqları ədəbijjaty ucun də xaraqter idi.

Hələ XI əsrdə, Firdovsinin «Şahnamə»sindən sonra İran şairi Fəxrəddin Gyrganinin 1048-çi ildə jazdığı «Vis və Ramin» adlı məşhur poeması mejdana cəxməs idi. Bu poema XII əsrdə gırçy dilinə tərcümə edilmiş idi. XII əsrdə Şota Rustavelinin «Pələng dərisi gejmış pəhlivan» adlı dahi poeması mejdana cəxır. XIII—XIV əsrlərdə burzua-qapitalist mynasibətlərin inkişafı zəminəsində Qərbi Jevropa romanı doğur.

Roman zanjynda xysusi parlağıcını biz XII əsr Azərbaycan ədəbijjatynda geryryk. Qyvətli Azərbaycan dövlətinin yaradılması, başqa ölkələrlə mədəni və iqtisadi əlaqələrin artması, Gənçə, Şamaxı, Təbriz kimi şəhərlərin parlağıcını, inçə şəhər qulturasını artması—bytyn bunlar köhnə patriarxal myselman tradisijalarına təsir edir, feodal dini əsasları dəjjirdi. Buna myəjjən dərəcədə, ilk zamanlar haman içtimai-iqtisadi proseslərin fikri ifadəsi olan sufilik də jardəm edirdi.

Ticarət şəhəri öz individualizmi və avanjurizmi ilə jeni hekajə zanjy olan romanı mejdana cəxarır. Dini-əxlaqi tradisijaları səxşəddən dunnjəvi mynasibətlər sənət və poe-

zijaja daxil olur. Ədəbiyyat mejdannya Məhsəti xanım kimi sevgi və hissijaty tərənnym edən azadpərvər bir qadın, musiqi sevən, nəqmələr oxujan bir şairə сьхьт. Jeni romantiq eposu jaradan, jeni avantjur hekajələr, romantik, aşıqanə səhnələr təsvir edən, romantik qəhrəman obrazlar tərənnym edən və jeni bir zənr jaradan dahi bir şair doğur. Nizaminin roman—poemalarь XII əsr şəhərinin fikri tələblərinə bir cavab olur.

Nizami Xosrov və Şirin haqqında olan zəngin əfsanənin üzərində işləməyə başlayır. O öz materiallarınə jalnəz jazylə ədəbiyyatdan dejil, bəlkə başlıca olaraq xalq rəvajətlərindən, Azərbaycan xalqının folklorundan götürür.

Xosrovun obrazı hələ X əsrdə Firdovsi tərəfindən təsvir edilmiş idi. Lakin ilk dəfə bu temanın geniş bədii planda jüksəldən şair Nizami idi.

Nizami baş və sevimli qəhrəman olaraq xristian dininə mənsub olan gözəl Şirini seçmiş idi. Bunun əzy belə Şərq xalqlarının ədəbiyyatında qərarlaşmış olan tradisijalarə jьxmaq işində cəsəətli bir addım idi. Nizaminin dostlarından biri belə nə ucun onun bir qəhrəman olaraq xristian qəzylə seçdijji ucun məzəmmət etməyə başlamış idi. Lakin Nizami romanınə öz dostuna oxuduqdan sonra, o şeir

rin gözəllijinə və hekajənin zənginlijinə hejran qalaraq susmuş idi. Bir az sonra Nizaminin bu jeni əsərinin şöhrəti bytyn Azərbaycan və qonşu ölkələrə jayılmışdır.

Şair bu əsərin jazylması tarixini ymumijətlə belə naqyl edir:

«Bir gyn dostlarından biri məni görməyə gəlmişdi. Səhbət arasında həmin dostum mənə xitab edərək, təvhiddən bir şey jazmaq təxahis etdi. Mən bunun cavabında «Xosrov və Şirin» əhvalatınə ona naqyl etməyə başladım. Dostum bu qədər sirrli bir hekajəti eşitdikdə məni alqışladı və əvvəlki fikrindən dəşynb həmin hekajəni nəzmə cəkməjimi xahis etdi. Bunun xahisinin qarşısında nə qədər yzr gətirdimsə qəbul etməjib, öz səzyndə durdu. Əlaçsəz qalib iltimasınə qəbul etdim».

Əsər şairin allaha xitabı və bu dastanə jaradaraq şeir sənətini bytyn dynjada şöhrətləndirmək ucun kəmək etməsilə başlayır. Nizami istəjir ki, «Xosrov və Şirin»i yrəklərə fərəh verən bir namə adlandırınlar, cətin xəzinələrin acarı bilsinlər.

Əsəri jazdıq zamanlarda bəjyk sənətkarın adır illər kecirdijini poemanın ajr-ajr nəqtələrindən anlamaq mymkyn olur. Nizami «Xosrov və Şirin»in başlarında əzyndən bəhs edərək dejir ki: «Mən dynjada əzyny bir guşəyə cəkən, arpa cərəjini əzynə jem etmiş ada-

ən gözəl xanəndə, ən gözəl qadın sahibi olur. Bəylik bir dövlətin padşahı olur.

Juxu Xosrovun hafizəsində dərin iz buraxır. Onun dostları arasında bir çox ölkələri səyahət etmiş, bir çox elmlər oxumuş talantlı bir rəssam var idi. Bu rəssamın adı Şapur idi. Bir dəfə Şapur şahzadəyə uzaq ölkələrdəki səyahətlərindən danışdıqca zaman Dərbənd dənizinin kənarında olan bir ölkəni təsvir edir.

Əsərin bizim üçün maraqlı olan cəhətlərindən biri də budur ki, onun əsas qəhrəmanı Xosrov Pərviz olmasına baxmaraq roman Qafqaz fonu, Qafqaz təbiəti qoynunda davam edir. Nizami Qafqazın və xüsusilə Azərbaycanın olduqca zəngin və gözəl təbiət təsvirlərini vermişdir. Şapur Xosrova Dərbənd dənizinin kənarında hökumət edən Şəmiradan danışır.

Şapur Şəmiranın əzəmət və qüdrətindən belə bəhs edir:

«Kuhistanın o təyində bir necə mənzillikdə Dərbənd dərjəsi vardır. Orada şahlar nəslindən bir hökumdar var ki, onun səyahilərinin dalqası İsfahana qədər belə gedir.

Bytyn Aran və Ermənistan bu qadının fərmanına tabedir. Bir ölkə joxdur ki, ona xəraç verməsin. Onun taxt və taçdan başda hər bir şeyi var.

Onun dağlarında minlərcə qalaları var. Xəzinəsinin bəylikləyindən yalnız bir allah xəbərdardır.

Onun istədiyi qədər mal-qarası vardır. Bu mal-qara quşların və balıqların sayından belə çoxdur.

Onun əri joxsa da, hökumət və sad zindəganlıq var.

Onun mərdanəliyi kişilərdən çoxdur. Ona, bəylik olduqcu üçün Məhin Banu (yəni bəylik xanım) deyərlər.

Bu şahingirin adı Şəmiradır. Odur ki, Şəmiraja Məhin Banu deyərlər. İlin hər fəslində və hər bir havada onun özü üçün jeri vardır. Jaj vaxtı o, Ermənistan dağlarına gedir. O, gylə-gylə, xərmandan xərmana keçir.

Gyl fəslində onun jeri Muqandır, çünki onun ajaq başı jər daima jəşilləyir.

Xəzan olanda o, Abxazijaya gedər, pərvaz edən quşları ovlar. Qışda o, Bərdəyə meyl edər. Çünki Bərdənin xoş havası var. İlin dörd fəslində də onun ixtiyarındadır. O, hər fəslə yərəli istədiyi iqlimi seçir».

Bəzi alimlər belə fərzijə mejdana atırlar ki, Məhin Banunun simasında Nizami bəylik Tamaranın təsvir etmişdir. Bu fərzijənin, tarixi həqiqətlə az ujqunluğu var. Nizami öz gözəl poemasını 1180-ci ildə jəzməyir. Bu zaman isə o, Tamara haqqında və Tama-

раньн гөләчәк парлақ һөкмыранлығь һаққьнда һес бир сеј билә бilmәзди. (Тамара гырчы тахтына јалныз 1184-чы илдә әјләсмис иди).

Şәмira simasыnda Nizami «Dərbәnd dәni-zi»-nin јанындакь бир өлкәnin hakimini тәsvir etmişdir. Nizami асық вә ајдын оларақ қәdim Azәрbaјçan—Aran hakimini тәsvir edir. Sah taxтында әјләсмис қадьнларьн тәsvirinә Nizaminin јарадысьлығьнда дәfәләрлә тәsadyf olunur. Aran hakimi Şәмiradan sonra бөјyk şair «Iskәndәрnamә» poemasыnda јенә қәdim Azәрbaјçan paјtaxтынын hakimini, amazonqalar padşahы Nuşabәnin xijalyнь тәsvir вә тәрәnnym etmiş idi.

Qydrәtli hakim Şәмiranьн тәsviri сох еhtimal ki, халқ рәvәјәtlәri илә әlaқәdar idi. Xалқьн бу рәvәјәtlәrindән вә әfsanәlәрindән бөјyk Nizami һәр zaman ilham аларды.

Şapurun тәsvir etdiji Şәмiranьн Şirin adлы јахьн бир qоһumu var idi ki, bunun гөzәllijinin byтын dьnjada misli јox idi. Şapur бөјyk бир sәнәtkarлыqla бу Aran қьзыньн гөzәlliklәrini тәsvir edir.

Xosrov Şapurun бу hekajәsini dinlәdiji zaman јuxusu јадына dьsyр. O, Şirinин adлы cәkә-cәkә ona ашық olur. O, rahatлығьны itirir, daima Şirini Şapurdan soruşur, Şirinә бәslәd јi mәһәbbәtdән dәrd вә әzab cәkirdi. Şahzadә бу sevgi әzablarьна tab gәtirә bilmәјәrәk,

Şapuru Dərbәnd dәnizинә тәрәf, бу хариqyladә гөzәlin јанына гөndәrmәјә qәrar verir.

Şapur јоla dьsyр. O, özy илә barabar Xosrovun rәsmini dә aparьr. O, «Әrmән» daqlarьна catдығь zaman, гөzәl Şirin dә өз rәfiqәlәri вә kәnizlәri илә barabar о јerlәrdә idi. Şapur Şirini гөyr вә özyny тәqdim etmәk ycyн fьrsәt аxtарьрды. O, Şirin kecәrkән гөрәr dәјә, şahzadәnin rәsmini аqaçdan асыр. Şirin аqaçdan асьlmьş rәsmi гөрәr-gөrmәz dәrhал ona јахьнлаşьr вә бөјyk бир һejrәtlә Xosrovun rәsmini sejr etmәјә başlaјьr.

Şirin гәnc şahzadәnin rәsmинә ашық olur. Gөzәl қьz fikrә dalьr, гөzlәri јаşla dolur, o, таьmadығь бу adamьн rәsmini dodaqlarьна basьr. Qьzlar өз ханьmlarьнын бу qәribә һәрәkәtindән qorхuја dьsyrlәr. Onlar rәsmi Şirinин әlindән алыр, onu бу аqьr әzablara вә әlәmlәrә salmьş olan бу murdar јerdән uzaqlaşдырмаqа calyşьrlar. Lakin onlar başqa јerә јахьнлаşar-јахьнлаşmaz, orada da Xosrovun јeni rәsmинә тәsadyf edirlәr. Şapur onlarьн niјјәtini duјar-duјmaz, qabaqа gedәrәk Xosrovun јeni rәsmini аqaçdan аsmьş idi. O zaman қьzlar Şirini başqa јerә apardьlar. Lakin orada da бу çazibәli rәsm var idi. Şirin sevdijini, artьq һес бир kәsin onu бу sevgidән mәһrum edә bilmәјәcәјini anlaјьr. Şirin dәrd вә mә-

justijətə dolu bir halda, bu ələ kecməz sevginin xijalətə ilə cыpыnaraq rəsmlə jalnəz qalır. Şapur Şirinin bu halnə gərçək gizləndij ierdən cыxыr və özünü Aran şahzadəsinə təqdim edir. Şapur Xosrovun Şirini sevdijindən danşыр və əlamət olaraq Xosrovun yzyjynə ona təqdim edir. Şirin Xosrovu sevdijini Şapura e'tiraf edir. Mədainin və onun sevdij i şahzadənin harada olduqunu Şapurdan öjrəndikdən sonra, Şirin qacmaqə qərar verir.

Şirin Şəmiraja myraçət edir ki, sabah ova getmək ucyn Şəbdizi ona versin. Şəmirə raz olur. Obiri gyn Şirin Şəbdizi minərək öz məij-jət ilə ova cыxыr. Şirin fyrsətdən istifadə edərək adamlarından uzaqlaşыр və atə Mədainə doqru capыр. Şirin jeddi gyn jol gedir. Uzun səfərdən jorulduqundan rast gəldij i bir cəmənlikdə istirahət etmək ucyn dajanыр. Bu cəmənlikdən gözəl bir bulaq axырмьş.

Şirin sərin suda cimib sərinlənmək fikrinə dysыр, o, atdan enir, atə aqaça baqlajыр və paltarнə sojunaraq sujun icinə girir.

Şahzadə Xosrov dүşmənlərinin fыrыdaq-larь sajesində atasнə sarajından uzaqlaşmaqə məcbur olmuş idi. O, Mədaini tərک edir və Şirini tapmaq xijalilə Şimala doqru gedir.

Tale onlarь bir jerdə birləşdirmişdi. Şirin

suda cimdij i zaman, gənc şahzadə də buradan kecirmiş. Xosrov Şirinin atнə gəryr, göz-ləri—qызыn paltarнə sataşыр, suda cimən gözəl Şirini sejr etməjə başlajыр. Xosrov qarşы-sыndakь bu gərynməmiş qejri-insani gözəlli-jə hejran-hejran baxырды. Qыz Xosrovun ona baxдыqынə gəryb özünü itirir. Xosrov həja edərək, yzyny cevirir. Həja onlarь bir-birindən ajырыр. Gözəl qыz sudan scrajaraq bir an icində gejinir və Şəbdizi minərək jel kimi bu jerdən uzaqlaşыр.

Bu surətlə Şirin ilə Xosrov bir-birini—ta-нəmadыр. Şirin joluna davam etdi. O, nə-hajət Mədainə catырsa da, artыq Şahzadə ora-da dejildi. Şirin Xosrovun arzыşы ilə Mədainə gəlmiş, Xosrov isə onu axtarmaqə getmiş idi.

Şirin Şapurun verdij i yzyjy təqdim edir. Onun gələ biləcəj iindən xəbərdar edilmiş kə-nizlər Şirini sarajda hərmətlə qəbul edirlər.

Xosrovun suda cimən gözəl Şirinlə təsady-fi onun hafizəsində dərin və silinməz bir iz buraxмьşды. O, dumanнə bir şəkildə hiss edirdi ki, bu gözəl jalnəz Şirin ola bilər, lakin buna əmin ola bilmədj iindən jənə öz joluna davam edir və şimala doqru gedirdi.

Bərdə hakimi Məhin Banu Şahzadənin gəldij iini eşidir, onu əziz bir qonaq kimi qəbul edir, bəjyk hərmətlər gəstərir və qыşы isti və gynəşli Bərdədə kecirməj i təklif edir.

Xosrov Aran iqlimi və sərabları ilə keif cəkdiji bir zamanda, Şirin Mədəində yaşajaraq sevgilisinin yolunu gözləyirdi. O da başa düşmüşdü ki, jolda ona rast gələn gözəl gənc jalnəz Xosrov ola bilərdi, haman Xosrov ki, onu öz vətənidən ayrı salmış və indi Mədəində çan səxəntəş cəkməyə məçbur etmişdi.

Şapur Bərdəyə jetişərək, Şirinin Mədəində olduqunu Xosrova xəbər verir. Xosrov rəssamı geri göndərir və Şirini gətirməyi əmr edir. Lakin Şapur Şirinlə barabar Bərdəyə qajıtdıqlar zaman, Iranda ysjan qormuş idi. Hərmyzd ələ kecmiş və gözləri səxatılmış idi. Xosrov atasının əldiyünü xəbər tutaraq dərhal Şəmiranın sarajını tərk edir və Mədəinə jola düşür. Xosrov Mədəində şah taçını qəbul edir. Bu surətlə Şirin Xosrov ilə ikinci dəfə də gəryşə bilmir. İtmış şahzadə Şirin öz vətəninə qajıtdır, lakin, onun sevgilisi artıq orada dejildi.

Gənc şahın əlejhinə jeni bir ysjan qopur. Sasani taxtını tutmaq istəjən sərkərdə Bəhram Çubin bu ysjana başçılıq edir. Xosrov ysjancılarını qarşısında açız qaldıqlıqdan Mədəini tərk etməyə məçbur olur. O, nəhajət Şirinlə gəryşmək ymmidilə jənə şimala, Azərbaycan qasır.

Bu dəfə iki aşıq nəhajət bir-birilə gəryşirlər. Şirinin qəlbi sevinç və səadətlə dolu idi. Şirin və Xosrov—gynlərini musiqi, ov,

keif məçlisləri, ojun, nəqmə ilə kecirirlərdi. Bir cox belə xoşbəxt və sevinçli gynlər gəlib kecir. Xosrov qadınlarla sadə və jungyl rəftara və şəraba əjrəmiş idi. O hər vəçhlə Şirini ələ kecməyə calışır. Lakin Şəmirə bu gənc Bərdə gözəlinə Xosrovun adətlərindən danışmış və Şirindən söz almışdı ki, Xosrov rəsmi surətdə nigahlanmajıncaja qədər o heç bir jaxınlıqə jol verməjəcək.

Bu surətlə gynlər keif və ojunlar icində kecirirdi. Bir geçə Xosrov jənə Şirinə öz eşqini e'lan edir, lakin Şirin onu rədd edərək dejir ki, padşah hər şeydən əvvəl əjləncələri dejil, öz taxtını düşynməli və bu taxtını geri qajtarmalıdır. Şirin Xosrova jalnəz öz səltənətini Bəhramdan geri qajtardıqlıqdan sonra arvad olaçaqlıq və'd edir.

Şirinin sözləri, Xosrova toxunur. Obirisi gyn Xosrov Bərdəni tərk edir. O, Vizantiya imperatorunun janına jola düşür. Ondən jərdəm istəjir. Imperator Xosrova bəjyk bir qoşun verir. Xosrov Bəhrama qalib gəlir və jənə İran taxtını öz əlinə kecirir.

Xosrovun getməsi Şirini mə'jus etmişdi. Bir az kecir Məhin Banu əlyr və Şirin taxtda əjləşir. O öz əlkəsini aqıllı bir surətdə idarə edirdi. O jənə öz sevgilisi ilə gəryşmək ymidində idi. Lakin bir dəfə ona ələmli bir xəbər gətirdilər: Vizantiya imperatoru öz qız Məryəmi Xosrova ərə vermiş idi.

Şirin aırbılıq və dərdə tab gətirə bilməyə-
rək, hökuməti vəzirlərindən birinə tapşırır və
adamları ilə barabar Xosrovun ölkəsinə jola
düşür.

Xosrov Mərcəmlə evlənməsinə baxmajaraq,
jenə də xoşbəxt ola bilməmiş idi. Bu izdivaç
Xosrovu sxyırdı. Lakin Xosrov Mərcəmə borç-
lu olduğu üçün, Şirini sevməsindən acıqca-
sına danışmaq qorxurdu.

Birinci dəfə İrana gəldiyi zaman Şirin üçün
daqlar arasında bir qala tikmişlərdi. Bu dəfə
də Şirin o qalada sakin olur. Xosrov Şirinin
gəlməsindən xəbər tutaraq, artıq aırbılıqda tab
gətirə bilmir və Şirini Mədəinə gətirmək üçün
Mərcəmdən icazə istəyir. Mərcəm Xosrovun bu
sözlərini eşidər-eşitməz qəzəblənir. Xosrov
Vizantiya şahzadəsinin təhdidlərindən qorxuya
düşərək, Şirini öz sarayına acıqcasına gətir-
mək fikrindən cəkinir. O, Şapuru Şirinin ja-
nına göndərir ki, Şirin gizli surətdə onun ja-
nına gəlsin. Nəçib və namuslu Şirin şahın
məşuqəsi olmaq təklifini rədd edərək bunu
Aran gözəli üçün bir həqarət sayır.

Şirin qajalıqlar arasında tikilmiş bu qa-
ranlıq və boqucu sarayın icində yaşayırdı.
Bu binanın nəqsanlarından biri də bu idi ki, bu-
rada taze syd tapmaq mümkün dejildi. Sara-
yın yaxınlığında otlaq olmadıqından qojun
syırları jalmız daqın obiri tərəfində ot otlaja

bilərdi. Şirin isə sydy cox sevərdi. Odur ki,
sydy ələ kecirməkdə cəkdij cətinliklər ona
bəjyk əzablar verirdi.

Şapurun Fərhad adlı bir dostu var idi.
Fərhad usta və dərrakəli bir daşjonan idi. Şa-
purun məsləhəti ilə Şirin Fərhadı öz janına
caqırtırdı və təklif edir ki, daqın arasında
bir qanal cəksin. Syd bu qanal vasitəsilə ot-
laqlardan dyz Şirinin sarayına gəlməli idi. Fər-
had gözəl Şirinə dəliçəsinə aşıq olur və otuz
gynun ərzində Şirinin təklifini jerinə jetirir.
Artıq Şirin hər səhər taze syd alıb icirdi.

Fərhadın Şirinə aşıq olması xəbəri Xosro-
va çatır. Şah qəsqanmaqda başlayır və Fər-
hadı janına caqırtırdı. Fərhad öz ruhi cır-
pıntılarını insanlardan gizlətmək üçün daq-
larda, qajalıqlarda dolayırdı.

Nə Xosrovun qızıl vədləri, nə də onun
təhdidləri, hec bir şey Fərhadın bəjyk məhəb-
bətini və qət'ijjətini sarsıyda bilmədi. O zaman
şah Fərhadı cətin bir məsələ qarşıсында qoj-
maqda qərar verdi. O, Bisitun daqını jararaq
jol acmaq Fərhadı təklif etdi. Əjər Fərhad
bu qejri mümkün olan məsələni həll edərsə,
şahın vədinə görə artıq Şirin onun olmalı
idi.

Xosrov öz vədini jerinə jetirəcəyi üçün and
icir. Fərhad Xosrovun bu andına inanaraq
onun təklifinə razı olur və bəjyk həjəcan və

həvəslə bu gərylməmiş, eşidilməmiş işə başla-
yır. Daqın arasından yol acmaq insan əlləri-
nin işi dejidir. Fərhad öz sevgilisinin təsvirini
qajanın daşları üzərində çəzər. Şirinə bəslə-
diji sevgi onda div qıvvəsi ojadır; o, bu qo-
çaman daqı jarmaqə başlayır.

Bir gün Şirin onun eşqilə öz dəmir əllərilə
daqı jaran Fərhadı gərmək üçün Bisitun
daqlarına jola dysür.

Fərhad özy daq kimi bir insan idi. O daq-
larla vuruşur, o öz səadətini bu daqlarda ax-
tarırdı. Şirin Fərhadə jaxınlaşaraq ona bir
çam icində syd təklif edir, sevgilisinin bu mər-
həmətindən vəçdə gələn Fərhadın qəlbi bəyik
bir həjəçan ilə çyrəyirdi. Şirin Fərhadan
ajrılaraq Bisitun daqlarını tərk etmək üçün
jenə atna mindiji zaman, Fərhad onu atı ilə
barabar öz div cijnlərinə alır və juyurə-juyurə
onu saraja qədər aparır. Sonra bəyik bir
nəvazislə onu jerə qojaraq jenə Bisitun daqla-
rına qajdır. Dərdin, ələmin, məhəbbətin cox-
luğundan o jenə bu daqı jarmaqə başlayır.

Şirinin Fərhadla gərysmək xəbərini Xosrova
jetirirlər. Xosrov bu xəbərdən narahət ola-
raq xəjanət jolu ilə Fərhadan jaxasın qur-
tarmaqə qərar verir. O Fərhadın janyna adam
gəndərərək xəbər verir ki, onun sevgilisi Şi-

rin əlmysdyr. Şirinin olumyny eşidən Fərhad,
bu dərdə tab gətirə bilməjərək faciəli bir şə-
kildə özyny məhv edir.

Şirin Fərhadın olumy üçün matəm tutur.
Onun bəyik sevgilisinin şərəfinə məzarı üzə-
rində gözəl bir məqbərə tikdirir. Xosrovun
Mərjəmə evlənməsi və Fərhadla bu zaliməne
reftarı Şirini Xosrovdan uzaqlaşdırıms idi.
Lakin bir az sonra Mərjəm ölyr. Xain və tez-
tez dəjişən Xosrov bu dəfə də İsfahan gözəli
Şəkəri alır.

Bir dəfə Xosrov Şirinin qalasıny jaxın-
laşdıranda av edirmiş. O, Şirinlə gərysmək ar-
zısına dysür. Ruhlanmaq üçün şərab icir və
qalaja jaxınlaşır. Lakin Şirin qəlbində onu
sevsə də, jenə rədd edir. Xosrovun cirkin fi-
kirləri, hijlə və xəjanətləri Şirinin əzəmətli
qəlbini, onun pak və nəçib sevgisini inçidirdi.

Xosrov qalanı tərk edir. Lakin qorxu və
həsrətlə çyrəynən Şirin onun dalınca atça-
rır, gizliçə onun janyna gəlir. İki sevgili jenə
gəryşyrlər. Ehtirasla çyrəynən Xosrov Şirini
qucaqlayır, lakin Şirin onu sojuq nəzərlə rədd
edir. O zaman Xosrov öz adamlarını saq-
tır və gözəl sevgilisi ilə nigah bağlayır. Bu
surətlə uzun ajrılyqlar, göz jashları və mə-
zəmmətlərdən sonra, onlar jenə qəblərini bir-
birinə verirlər.

Xosrovun Vizantija şahzadəsi Mərjəmdən Şyrujjə adlı bir oğlu var idi. Şyrujjə daha coxdan gözəl Şirini sevir və atasının əlejhinə gizli bir su'i-qəsd hazırlayırdı.

Nəhəjət Şyrujjə hakimijəti ələ keçirir və atasının zindana saldırır. Şirin Xosrovu təqib edir.

Bir gecə əsir edilmiş Xosrovun janyına pul ilə tutulmuş bir qatil göndərilir. Bu qatil jantan Xosrovun janyına jaxınlaşaraq onu xəncərlə vurur. Xosrov ojanı və özünü qan icində gərərk artıq ölmə gəldijini başa düşür. Yrəji su üçün jandır. Lakin o, jorqun Şirini narahət etmək istəmədjindən, onu ojatınır. Bəjyk əzablar icində dinnəz-sejləməz öljr.

Şirin ojanıq zaman artıq Xosrov ölmüş idi. Şirinin məhrəban qəlbi parca-parca olur. O öz əlləri ilə ərinin çənəzəsini jujur. Şyrujjədən qasid gələrək Şirini saraja tələb edir. Şyrujjə bəjyk bir həjəsəzlyqla Şirinin məhəbbətini tələb edirdi. Şirin artıq əlaç kəsildijindən ona səz verir, lakin bu mystəbidə təslim olmadan əvvəl Xosrovu xətrəlatan hər bir şeyin məhv edilməsini tələb edir. Şirinin tələbi ilə Xosrovu təntənə ilə dəfn edirlər. Şirin sanki sərməst bir halda çənəzənin dalınça gərdirdi. O məmnun və xəşbaxt gərynyrdy. Şyrujjə bu məqrur gözəlin nəhəjət ona təslim olaçaq ymidilə sevinirdi. Xosrovun çənəzə-

sini məqbərəjə aparırlar. Şirin də məqbərəjə daxil olur. Qarınbaqlajır, şahın sojuq bədənini quçaqlajır. Qojnunda gizlətdij xəncəri səxarə sinəsinə soxur.

Şirinlə Xosrovun sevgisinin romantik tarixəsi bununla tamam olur.

Şah hakimijətinin təçəssümü olan Xosrov romanda zylmykar, xain və zalim bir həkmydar kimi verilmişdir. Xosrov üçün həjətin jəganə bir məqsədi varsa, o da qadınlar, sərab və əjlənçələr idi. Şair bu əsərində qədim İran şahı haqqındakı ənənəvi təsəvvürdən uzaqlaşaraq, onu bytyn murdar və mənfəi xəsjjəti ilə təsvir edir. Nizami Xosrovu mədh etmək dejil, onu myzəmmət edir. Xosrov Şirinin saf və nəçib məhəbbətini aldadır, xəjanət edərək Fərhadın ölmünə səbəb olur. Jynjyl həjət syryr, dəvləti idarə edə bilmir. Nizaminin təsvirinə görə Xosrov hec bir alcaqlıq qarşısında dajanmajan, əxlaq pozğun bir aristokratdır.

Xosrovun oğlu Şyrujjə də mystəbid atasından geri qalmamışdır. O öz zalim atasından da alcaq adamdır. O, atasının qətlinə əmr verir, o zorla başqasının məhəbbətini ələ keçirməjə cəlsə, o zalim və qəddar adamdır. Xosrov ilə Şyrujjənin simasında Nizami əxlaqça pozğun feodal aristokratiasının mymajəndələrini təsvir etmiş idi.

Xosrov ilə Şyruijə jünyıl və hejvani məhəbbətlərinə joxsul Fərhadın, usta bir me'marın məhəbbəti qarş qojulmuşdur. Fərhad öz işinin bəyik bir ustasıdır. O elm və texniqa adamıdır. O, öz dövrünün intelligentidir. Fərhad Cində Şapurla oxumuş, lakin Şapur rəssam olmuşdusa, o, başqa bir sənət sahibi olaraq, me'marlıq yolunu izləmişdi.

Şirini Fərhad da sevir, Xosrov da. Lakin bu müxtəlif sinfi qytbə mənsub olan iki insanın məhəbbətləri arasında nə qədər dərin bir ucurum var. Xosrov ucun Şirin jalmız ehtiras mənəbidir, o Şirini alcaqlımaqdan, onun namusuna və şərəfinə toxunmaqdan, onu aldatmaqdan cəkinmir. Fərhad da şah kimi Şirini sevmişdir. Lakin onun eşqi başqa, nəçib, dərin və fədakaranə bir eşqdir. Xosrovu insanın ən alcaq təbiəti xaraqterizə edirsə, Fərhad əksinə olaraq fədakar bir qəhrəmanlıqla, namus və sadəliklə doludur.

Fərhad gözəl Şirini sevdikdən sonra bəyik bir əmək qəhrəmanlığı göstərir. Bisitun daqlıq jarı, öz məhəbbəti naminə insan gücü xaricində olan qəhrəmanlıqlar göstərir. Lakin şah tərəfindən xainçəsinə aldadıldıqdan sonra dərin bir faciə icində həyatına son verir.

Xalq Fərhad haqqında belə bir əfsanə jaratmışdır ki, o Şirinin öldüyünü eşitdiji zaman bəyik bir dərindən tə'siri altında, daqları

jaran kylyngyny uça göjlərə atır və kylyng düşərək məhəbbətdən div qyvvasi alan bu qorxu bilməz zəhmətkeşi öldürür.

Şirin dınja ədəbijatının ən gözəl qadın obrazlarından biridir. Nizami əzəmətli şeirlərlə Şirinin gözəllijini, onun səminni məhəbbətini, onun ölmə qədər vəfalı qalması təsvir edir.

Nizami bəyik bir məhəbbətlə Şirinin dajonan Fərhada qarşə mynasibətini təsvir edir.

Şirinin sevgisi hydudsuz, düşüncəsiz, fədakar bir sevgidir. Lakin o, bir aristokrat əlində cüncaq və əjləncə olmaq istəmir. O, azad və barabar məhəbbət tələb edir, namus onun ucun bytyn insan ehtiraslarından jyksəkdir.

Şirinin jyksək əxlaqı siması, onun qadınlığı və gözəllijini Nizami tərəfindən hejrət verici və dahi bir sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. Bu gözəl romanın əsas qəhrəmanı Şirindir. Bəlkə də bytyn əsər bu adla adlandırılmalı idi. Lakin əzyndə gözəllik, nəçiblik, namus, mərhəmət və azadlıq arzısı təçəssüm etdirən bu qədər ideal bir qadın obrazı jaratmaq çəsarət edən Nizami islam feodal, patriarxal jasıjış şəraitində öz dahi əsərini jalmız Şirinin adı ilə adlandırmaq jənə də çəsarət edə bilməmiş idi.

Şirinlə Fərhadın əfsanəsi Azərbaycan xalqının şifahi ədəbijatı ilə, folqlor ilə sıx su-

rətdə qarşılıqlıdır. Nizaminin qədrətli təsiri xalqın hafizəsində o qədər dərinlən həkk edilmişdir ki, bu poema uzun əsrlər boyu, Qafqaz dənizində, qədim Azərbaycan dənizində ilə sərbəst surətdə bəzən olan bir xalq əfsanəsi kimi yaşayırdı.

Nizamidən sonra onlarca şairlər bu romantik mövzuya toxunmuş, talantlı sənət əsərləri yaratmışlar idi. XIV əsrdə məşhur Hind şairi Əmiri-Xosrov Dəhləvi Nizaminin yolu ilə getmiş, XV əsrdə isə dahi əzbək şairi Əlişir Nəvoi öz ana dilində böyük Nizaminin qəhrəmanlarını tərənnüm etmiş idi. Nəvoi Fərhad obrazını jüksəklərə qaldıraraq Xosrovun mənfəi obrazını ikinci plana salmış idi. Nəvoi Xosrov və Fərhad simasında təçəssüm edilən iki dənizə bir-birinə qarşı qoymuş idi: zülm, haqsızlıq və jalan dənizə bir tərəfdən, xeyr, məhəbbət, namus və sədaqət dənizə obiri tərəfdən.

Bir çox başqa şairlər də Nizaminin yolu ilə gedərək bu mövzuya jəniddən işləmiş idi.

Ümumijjətlə qəjd etməlidir ki, Nizaminin bu romanı şərqin ən populyar əsərlərindən biri olmuşdur. Bir sıra Azərbaycan, İran, Türkiyə şairləri Nizamiyə təqlid etmişlər. Lakin onların heç biri Nizaminin dəha və əzəmətinə ystyn gələ bilməmiş. Nizaminin demoaqrattq

qəhrəmanlı olan daş jonan Fərhad Cin imperatorunun oqlu olmuş, onun dahi sənəti isə misilsiz və təkrar edilməz qalmış idi.

«Xosrov və Şirin» Nizaminin ən qıvvətli əsərlərindən biridir. Nizami böyük bir ustalıqla romantik syzetini inkişaf etdirir, olduqca çanlı və parlaq insan obrazları və xarakterləri jaradır. Öz qəhrəmanlarını bytyn daxili cəryətlərini, aşıllarını, sevinçlərini, sərgy-zəstlərini misilsiz bir sənətkarlıqla təsvir edir.

Formasının mükəmməlliyi e'tibarilə, qəhrəmanlarını psixoloji xarakteristikasının dərinliyi, dramatik syzetin və qompozisiyanın zənginliyi, dilinin metaforluqlu və obrazlılığı e'tibarilə, Nizaminin bu romanı bəşər qulturası tarixində misli az olan və poetiq ədəbijjətin əzəmətli bir nümunəsi olan bir əsər kimi jaşamaqdadır.

«LEJLI VƏ MƏÇNUN»

(1188)

Hələ «Xosrov və Şirin» romanında biz Nizaminin yeyüncü əsərinin qəhrəmanlarını adlarına təsadyf edirik. Şair Şapurun dili ilə Şirinin gözəlliklərini tərif etdij zaman Məçnun ilə Lejlini xatırladır.

Bu onu göstərir ki, Nizami hələ «Xosrov və Şirin» poemasını jazdıq zamanlarda belə Azərbaycana xariçdən gətirilmiş və burada xalq

arasında bəyik inışar tapmıŝ olan bu qeribə ərəb əfsanəsi ilə maraqlanırdı.

Şair «Lejli və Məcnun» əsərini 1188-çi ilin ortalarında jə'ni «Xosrov və Şirin»dən səkkiz il sonra jazmıŝdır. Nizaminin bu səkkiz il ər-zində nə jazdıqıny tə'jin etmək cətindir. Cox mymkündür ki, o bu illər ərzində jenə öz qə-zəllərini jazır və divanyny gözəl bədii parca-larla doldururdu. Cox mymkündür ki, o, öz ana dilində də bə'zi qəzəllər jazmıŝ və bunun xəbəri Şirvanşah Əhsitana çatmıŝ idi. Joxsa Şirvanşahın «tyrkanə sifət»dən əl cəkməsini və öz poemasını jalnyz fars və ərəb şeirlərilə bəzəməsini Nizamidən nə ycyn tələb etdijini izah etmək mymkyn dejildir.

Bə'ziləri janlyş olaraq elə zənn edirlər ki, guja Nizaminin xoşuna gəlməjən «Lejli və Məcnun»un mövzuu idi. Həqiqətdə isə gərdu-jymyz kimi Lejli və Məcnun obrazları Niza-mini hələ «Xosrov və Şirin»i jazdıqı zaman-da belə maraqlandırdı. Şirvanşahın tələbi onun ycyn myəjjən dərəçədə bir bəhanə idi. Nizami bu tələbi alar-almaz dərhal Məcnunun faciəli eşqini tərənym etməjə başlamıŝ idi. Şairdə mövzuu qarşy o qədər bəyik bir həvəs ojanmıŝ idi ki, bu jeni dahi əsərini olduqca qısa bir myddətdə tamamlamıŝ və dynja ro-mantik ədəbijiatyny jeni bir əsərlə zənginləş-dirmişdi.

«Lejli və Məcnun»un aşıqanə əhvalatı şərq və qədim ərəb poeziasından alınmıŝdır. Bu əfsanə Nizamidən cox əsrlər qabaq adızlarda gəzərdi. Ərəb poezijasında da bu syzetin myəjjən jeri vardır. Bununla belə Nizaminin poeması şərq ədəbijiatına tamamilə jeni bir əsər kimi daxil olaraq bəyik bir şöhrət qazanmıŝ idi. Bir cox şairlər qələm işlətmış, «Lejli və Məcnuna» təqlid edərək əsərlər jaz-mıŝlarsa da myvəffəq ola bilməmişlərdi.

Nizaminin «Lejli və Məcnun» və Rustaveli-nin «Pələng dərisi gejmış pəhlivan» əsərləri-nin syzetindəki jaxınlıqı bu əfsanənin Qafqaz xalqları arasında, jaxud ərəblər hakimijjəti zamanında Azərbaycanda jərləmiş olan ərəb taffalar arasında jayıldıqıny ehtimal etmək ycyn bizə ciddi imkan verir.

Poemanın əsas qəhrəmanı Qeys Bəni Əmə-vi qəbiləsinin başcşynyn oqlu idi. Qeys qızlar və oqlanlarla barabar məktəbdə oxujurdu. Qeys məktəbdə oxuduqu zaman Lejli adlı bir qıza aşıq olur. Qeysin atasın eşqi dillərə dysyr və onu Məcnun dejə saqırmaqı başla-jırlar. Sevgilisindən ayrırlar. Həjəcanlı və dərini bir eşqin tə'siri altında, Məcnun dərə-lərə, təpələrə dysyr, qəm cəkir, sevgisini od-lu şeirlərlə tərənym edir. Atası nə qədər nə-sihət edirsə, bir şey cəxmır. Nəhəjət Lejlini oqlu ycyn istəməjə gedir. Lejlinin atası elcile-

ri hörmətlə qəbul etsə də, qızın Məcnuna vermək istəmədiyini söyləyərk rədd edir.

Məcnunun atası rədd cavabını aldıqdan sonra, Məcnunu saqaltmaq və eşdən uzaqlaşdırmaq üçün Məkkəyə aparır. Lakin Məcnun məkkədə belə öz sevgilisini unutmağaraq, jənə eşqinin pərəstişkarı qalır.

Məcnun öz ailəsindən və qəbiləsindən ayrılaraq səhralara düşür, hejvanlarla yaşayır, ah və nalə edərək aşiqanə qəzəllər söyləyir, sevgilisi Lejlilə xəbərlər göndərir. Lejli də öz sevgilisinin həsrətilə yaşayır. Məcnuna cavab olaraq aşiqanə qəzəllər yazır. Onu hec bir jərə buraxmadıqlarından Məcnunla gərysə bilmir. Məcnun səhraları gəzdij zaman çəngavər Nofələ rast gəlir. Nofəl onun dərđini öjrənib, kəmək edəcəjini və Lejliləni onun üçün alaçaqlığını söyləyir. Nofəl Lejlilənin atasından qızın Məcnun üçün istəyir və rədd cavabı aldıqdan, onunla myharibə başlayır. Məcnun jənə səhrajaya qayıdır. O, hejvanlarla dost olur, eşqin şiddətindən getdikcə daha da aqlını itirir. Nəhajət Məcnun Lejlilənin İbn-Sələmə getdijindən xəbər tutur. Lakin Lejli jənə öz sevgisilə yaşayır və Məcnunun həsrətini cəkirdi. Bir il sonra İbn-Sələm ölyr. Lejli səhrajaya adam göndərərək, Məcnunu jənə saqlayır. Məcnun dost olduqu və barabar yaşadıqlı hejvanlarla birlikdə Lejlilənin gərysynə gəlir. İki sevgili

uzun mysibətlərdən sonra, son dəfə olaraq gərysyrlər. Lakin Məcnun üçün bu sevinç aqlı və ələmli idi. O jənə səhrajaya cəkilir, divanə həyatı syryr. Lejli bu jeni dərđə tab gətirməyərk ölyr.

Nizami bu romantik və ələmli qızın ölymünü təsvir edərək Lejlilənin dilindən anasına deyr ki:

«Məndən xəbər tutsa əziz sevgilim,
Vətənimdən mənə ayrıldı ölym.
Bilirəm gələcək başsaqlıqlıqna,
Ancaq pis göz ilə baxmazsan ona,
Mənim sözlərimi ver ona xəbər,
Bu məqəraları ac ona gəstər.
Onu saxlamışam əziz xəlif tək;
Mənim tək nazını cəkəsən gərək.
Ona de ki, Lejli hər dərđə dəzdy,
Bytyn əlaqəni dynjadan yzdy,
O sevginlə getdi qara torpaq,
Jolunda çənini etdi sadaqlı.
Eşqində sədaqət, vəfa gəstərdi:
Aşıqdır eşq üçün, çənini verdi.
Soruşma o jazyq nəcin verdi çən,
Sənin xijalınla daim yaşajardı.
Ondan ayrılarəkən bu şirin həyat,
Dərđini aparı torpaqə sovqat,
Onu quçmuşsa da qaranlıq məzar,
Jənə də dərđ cəkər, səni arzular
Nəcə həsrətlilər jol ystə gəzlər,
Səni də qəbrində o xəstə gəzlər.
Sən də jolcususan bu jolun axır,

Jolunu gözləyir, sənsiz darıxır;
 Qoyma məzarında qalsın nigaran,
 Sarı aqışuna ayrılmı ondan;
 Ona nəsihət ver mənim dilimdən,
 Səjlə ki, qorxmadı Lejli ölymdən.
 Əqilli insandan bizim ellərdə,
 Adın Məcnun olmuş indi dillərdə.»
 Lejli bunu deyə gəzy yaşardı
 Başqa bir aləmə, dnyajaja vardı.
 Səjləmək istərkən gizlin səzyny,
 Gərmədi dostunu, jumdu gəzyny.

Nəhajət Məcnun da Lejlinin qəbrini ziyarət edərək, ələminin şiddətindən artıq tab gətirməyərkən ölyr.

Dynja ədəbiyyatında Lejli və Məcnunun bu ələmli əfsanəsinə bənzəyən əsərlər az deyil. Birinci növbədə bəyuk ingilis dramaturqu Şekspirin «Romeo və Cyljetta» tragediyası qeyd etməlidir. Bu əsərdə də myxtəlif səbəblərə görə bir-birindən ayrılmış iki sevgilinin faciəli və ələmli maçərası naqyl olunur. Odur ki, bə'zən Lejli və Məcnun obrazları sərqin Romeo və Cyljettası adlandırılar.

Lejli və Məcnunu bir-birindən ayrılan içtimai mynasibətlər, feodal qəbilə həyatın ziddiyyətləri, iki tayfa, iki qəvm arasındakı olan nərəzəlikdir. Öz şəxsi səadətləri ucun cərbənan bu gözəl insan qəbləri feodal yaşayış daxilində maniələrə rast gəlirlər. Orta əsrə məxsus vəhşi adətlər, mylki barabarsızlıq, ai-

lə əsarəti, qadın huquqsuzluğu, içtimai sərait iki gənçin mynsibətlərinə, ələmlərinə, ayrıqlarına, göz yaşlarına, ölymlərinə səbəb olur.

Nizami bu iki bədbaxt sevgilinin sərgüzəştlərini tərənnüm etmiş, bu iki ərəb obrazlarının yum bəşəri obraz dəreçəsinə qaldırılmış, dynja ədəbiyyatının əlməz romantik poemalarından birini yaratmış idi.

Bəyuk şair əsərilə, insan şəxsijətini səxan, əsir edən, sevinç və səadətdən məhrum edən adətlərin, içtimai səraitin doquruluquna şybhə ilə janaşır. Əsər əsas mahijjəti e'tibarilə qadın əsarəti, qadınla kişini bir-birindən ayrılan, iki gözəl və pak qəlbi, iki sevgilini bədbaxt edən səraiti myzəmmət edirdi.

Əsərdə cəngavərlik ideali də əks edilmişdir. Nizami Nofəl obrazında ədalətli və vicdanlı, vəfalı dost və fədakar bir cəngavəri təsvir edir. Onun ucun haqq və ədalət ən jüksək bir şeydir. Bu səbəbə gərəkdir ki, Nofəl Məcnunun dərini əjrəndikdən sonra ona kömək etməyə qərar verir, bu məqsədlə vuruşur, dava edir, lakin Lejlinin atasına qalib gəldikdən sonra, gözəl Lejli ilə aqlı itirmiş Məcnunu evləndirməyin ədalət olmağuna inanaraq, öz məqsədindən əl çəkir.

«Lejli və Məcnun» poeması romantik-epik poezijanın ən gözəl və jüksək nymunələrindən biridir. Nizami xysusi bir sənətkarlıq

öz ələmli qəhrəmanların aşı taleini tərənnüm etmiş idi.

«Lejli və Məcnun» poemasında Nizaminin romantizminin parlaq ifadəsini görməkdəyik. Bəyik şair bir-birini sevən, lakin ata-anası tərəfindən ayrılmış olan mə'jus bir sevgini insan ruhuna dərinlən bələd olan bir sənətkar kimi təsvir etmişdir.

Poemanın qəhrəmanlarının lirik təəssürlərində mə'jusijət, dumanlılıq və ylvi bir həsrət, ələm tərənnümləri duyulmaqdadır. Şair islam yaşayış şəraitində erkək və qadın barabər olmaqlı, qadın taleinin aşıqlıqlı həqiqi və gözəl bir şəkildə göstərə bilməşdir. Nizami Azərbaycan şairləri arasında birinci olaraq boqıçu hərəmxanadan, gynəşə, azadlıq, şəxsi səadətə doqru getmək üçün cərrənan bir qızın aş sərgyüzəştini vermişdir.

Lejli gənç Məcnunu hələ məktəbdə ikən sevır. O, qanunu, ən'ənəni pozur. Dini və mövhum fikirlərdən uzaqlaşır, bytyn varlıqlı ilə özünü öz sevgisinə təslim edir. Onu dörd divar arasında salırlar, zorla ərə verirlər, lakin o, jənə də çəsərətlə əri ilə yaşamaqdan bojun qasır. Onun bu hərəkəti qadına jalnız kişinin bir qulu kimi baxan islam şəriətinə tamamilə zidd idi.

Lejlinin qəlbi azad bir sevgi üçün ucunur. O, Məcnunun cəqlən nəqmələrinə cavab ola-

raq aşiqanə qəzəllər jazır, bu qəzəlləri səhraya gəndərir. O Məcnun ilə gərysmək üçün yol və vasitə axtarır. O hələ özünü idarə etməyə cəlsır, ərdə olan bir qadın vəzifəsi onun azadlıqlı zənçir kimi səxır: onun jəganə sevinçi Məcnun şərqilərini dinləmək idi.

Lejli illərlə öz sevgisinin həsrətini cəkir. Əri ölyr, lakin o, jənə də ən'ənə və qanuna hərmət etməyə məcburdur: o jənə də gözleməyə məcburdur. Lakin bu əzab və mysibətlərin müddəti qurtarır, o da hec bir sejdən həja etmədən, öz sevgisini aşq e'lan edir, Məcnunu öz jənləna cəqlır.

Nə qədər əzəmətli bir sevgi! Nə qədər bəyik bir çyr'ət!

Bununla belə Nizaminin qəhrəmanlı hələ zəif və jalnız bir qadındır. Hələ o, kələlijin içtimai baqların, din və feodal əsarətinin aqlıqlıqlı öz üzərindən atmaqda açızdır. O, sevmədiyi bir insanla yaşya bilmirsə də, zor və təcəvyzə itaət etməyə məcbur olur, öz azadlıqlı üçün sona qədər mybarizə apara bilmir. Lejli hələ zəif bir gyl qonçəsidir.

Nizaminin jaratlıqlı azad sevgi tərənnümü bir necə əsr sonra başqa dahi bir Azərbaycan şairi Fyzulijə ilham vermişdir. Mə'jus sevgi motivi XVI əsr şairinin poemasında jəni bir qıvvə ilə səslənməkdədir. Ymidsiz sev-

gilə sərbənan romantiq qəhrəman Fyzulinin əsərində öz azadlıq, səadəti, talei uqrunda cəsbəst. O özünü çəmijətə, ən'ənələrə və dinə qarşı qojur.

Nizaminin «Lejli və Məcnun» poeması şərqdə böyük intişar tapmış idi. Bu poemаны Nizami yaradıcılığında və dunya ədəbiyyatında xüsusi bir jeri var. Əsər şərq ədəbiyyatının və birinci növbədə Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafına ciddi və qüvvətli bir təsir göstərmiş idi. Onlarla şərq şairləri Nizaminin tə'siri altında bu temalı qələmə alaraq əsərlər yazmışdılar. XVI əsrin böyük Azərbaycan şairi Fyzuli belə Nizaminin fəsunkar və çəzibəli sənətindən təxasən qurtara bilməyərək, bu poemаны tə'siri altında öz əlməz və dahi poeması «Lejli və Məcnun»u yazmış idi. Nizaminin «Lejli və Məcnun»u öz yaxın tə'sirini şairin myasiri olan böyük gürçü şairi Şota Rustavelinin «Pələng dərisi gejmış pəhlivan» poemasında da göstərmiş idi.

«Lejli və Məcnun» insan sevgisi haqqında yazılmış ən əzəmətli poemalardan biridir. Dərin həyəcan və fikri məzmunu, bədii sənətkarlıq və tarixi, ədəbi əhəmiyyəti e'tibarilə bu əsər Jevropa ədəbiyyatının Şeqspirin «Romeo və Cyljetta»sı yaxud Gøtenin «Gənc Verterin iztirabları» kimi dahi əsərlərindən belə iyksəkdir.

Şərq uzun əsrlər boju Nizaminin poemasının gözəllik və əzəmətinə məftun qalmış idi. Bu poema bir çox dillərə tərcümə edilmiş, butun Asijaja yayılmış idi. O, Qafqaz və şərq xalqlarının ədəbiyyatına dərin tə'sir göstərmiş idi.

Nəhajət, bu poema XII əsr romantiq poeziyasının ən böyük bir iyksəlidir. «Lejli və Məcnun» poeması Azərbaycan xalqının və onun bədii mədəniyyəti tarixinin haqqıyla fəxr edə biləcəyi dahi və parlaq romantiq əsər nymunəsi sayıla bilər.

«HƏFT PEJKƏR»

(Jeddi gözəl)

Nizami «Lejli və Məcnun»dan sonra məshur «Jeddi gözəl» əsərini yazmışdır.

«Jeddi gözəl»ə bə'zən «Bəhrənamə»də dejirlər. Həqiqətən bu myrəkkəb və böyük əsər Sasani padşahlarından Bəhram Gurun (420—438) romantik sərgyzeştlərinin təsvirinə həsr edilmişdir. Poemada Bəhram Gurun əhvalatı olduqca maraqlı bir şəkildə jeddi gözəlin həkəjətlərilə birləşdirilmiş və nəticədə bir-birilə vahid syzetlə bağlanmış jeddi gözəl novella əmələ gəlmişdir.

Sasani padşahı Bəhram Gur hələ şahzadə ikən bir dəfə sarayın qaralıq və baqlı otaq-

lağndan birində, jeddi dınja gözəlinin şəkillərini tapır. Şahzadə bu gözəllərə aşıq olaraq, һамъсьнь almaq xijalına düşür.

Məmləkətdə syllı və sykut bərpa etdikdən və qyvvetli bir dövlət jaratıldıqdan sonra, Bəhram bu jeddi gözəli istəmək üçün elci göndərir. Jeddi gözəlin jeddisini də bəyik çəlal ilə Bəhram Gura göndərirlər.

Bəhram Gur bu gözəlləri harada jərləşdirməji düşynürdy. Bir dəfə o, qonaqlıq əsnasında məşhur bir me'mara təsadyf edir, padşah jeddi gözəl üçün ehtisamlı bir saraj tikilməsini əmr edir. Bu sarajın gəjyn jeddi səjjarəsi, həftənin jeddi günə kimi jeddi kynbəzi olmalı, jeddi rənglə, jeddi qiymətli daşla bəzənməli idi.

Me'mar sarajı tikir. Padşahın arvadları sarajda jərləşirlər. Bəhram Gur hər axşam bir gözəli ziyarət edirmiş. Hər bir gözəlin özünə məxsus rəngi vardı. Sarajın qara kynbəzi Saturn səjjarəsilə əlaqədar idi. Burada Hind padşahının qız olurdu. Günəşə oxşar sarı kynbəzdə ərəb gözəli, Mars ulduzuna oxşar qırmızı kynbəzdə slav gözəli, Merquri ulduzuna oxşar gəj kynbəzdə, şahbalı rəngli kynbəzdə, Veneraja oxşayan aq kynbəzdə isə başqa gözəllər jərləşmiş idi.

Hər bir gözəlin jəlnə gəldikdə Bəhram Gur ona məxsus rəngdən paltar gəjərdi. Hər

bir ziyarətində gözəllər onun üçün hər kəsin özünə məxsus olan rəngi tərif edərək maraqlı və gözəl bir hekajə səjləjərdilər.

Bu jeddi hekajə də jeddi gözəlin səjlədijii hekajələrdir.

Nizami bu əsərində geniş surətdə fantastiqa, xijalata myraçət etmişdir. Hər bir hekajədə parlaq romantik bir ruh var, hər bir obrazın dərin psixoloji analizi verilmişdir. Hekajələr aşıqanə bir əfsanəyə bənzəjir. Sarajlar, pərilər, çəvahirat, eşq, tilsim, sirrli sərgyzeştlər, myəmmalə hadisələr, simvolıqa, həjat əjləncələri, cələyn ehtiraslar, nəşə və eşq əzabı—bytyn bunlara bu jeddi hekajənin hər birində təsadyf etmək olur.

«Jeddi gözəl» poemasının bir parçasında belə bir hekajə naqlı edilməkdədir. Qara kynbəzdə gənc hind gözəli jərləşmiş idi. Bəhram cümə ertəsi qara kynbəzi ziyarət etmiş və Hind gözəli ona belə bir dastan səjləmiş idi: Bizim saraja tez-tez mə'min bir qadın gələrdi. O hər zaman qara rəngli paltar gəjənərdi. Bir dəfə mən onun nə üçün qara paltar gəjindijini soruşdum. Mənim bu sualına cavab olaraq, bu mə'min qadın qara rəngli paltar gəjimməsinə səbəb olan hadisələri naqlı etməyə başladı. Bir zamanlar bu qadın qydrətli bir şahın kənizi imiş. Şah, ədalətli, qonaqçıl və xoşifət bir insan imiş. Onun sarajında hər

zaman qonaqlar ucun bəzəkli otaqlar hazır olardı. Bir dəfə şah jox olur. Uzun müddət onu axtarırlar, lakin hec bir jerdə tapa bilmirlər. Birdən gözəl gynlərin birisində şah jənə sarajına qajıdır. O, başdan-başa qara rəngli paltar gejinmiş idi. O hər zaman dalqın və mə'jus gəzinər və kimsə onun başına gələn fəlakəti soruşmağa çəsarət edə bilməz idi.

Bir dəfə kəviz şah xidmət edirmiş. Şah ona nəvazislə xitab edir və ulduzların ədalətsizliyindən şikajət edirmiş. Şahın aç səzləri kəvizin qəlbinə toxunur, o, yzunu şahın ajaqlarına syrtərəc onun bu matəmli dərđini soruşur. O zaman şah öz kəvizinə belə bir ələmli sərgyzəst naqıl edir:

«Bir gyn mənim sarajına uzaq əlkələrdən qara paltarlı bir adam gəlmiş idi. Mən həmişəki kimi onu da sarajına qonaq saqırdım və böyük bir hərmətlə qəbul etdim. Onun nə ucun qara paltar gejinməsi məni maraqlandırdı. Mən ondan əl cəkməjərək qara paltar gejinməjini səbəbini soruşurdum, lakin o çavab vermək istəmirdi. Mənim artıq dərəcədə israr etdijimi gərđyij zaman, o mənə belə bir rəvajət naqıl etdi.

Cin vilajətində Şəhri-Mədhuşan adı ilə məşhur gözəl bir şəhər var. Bu şəhərin əhalisi hər zaman qara rəngli paltar gejinər. On-

lar aj parcası kimi gözəldirlər. Lakin onların da yzu aj kimi qara ipəklə örtülmüşdür. Mən də bunun ucun qara paltar gejinmişəm. Mənim başına gələn fəlakəti təçrybə etməjənlər ucun bu dərđin səbəbini anlamaq mümkün dejidir.

Qonaqım məni tərək etdi. Qəlbim qorxu və təşvis ilə cıyrımağa başladı. Bu insanın dərđini əjrənmək istədim. Bir cox adamlardan soruşdum, lakin kimsə mənə bunun çavabını verə bilmədi. O zaman əlkəmi tərək ədərək Şəhri-Mədhuşan axtarmaq ucun jola dıydım.

Nəhajət gynlərin bir gyny mən gəlib bu qərribə şəhərə catdım. Hər jerdən qara rəngin səbəbini soruşdumsa, hec bir nətiçə cıxara bilmədim. Şəhərdə bir qəssabla tanış olaraq, ona bir cox sejlər hədijjə etdim və dost oldum. Nə ucun öz əlkəmi tərək etdijimi və bu şəhərə gəldijimi ona sejlədim. Qəssab gəlişimin səbəbini əjrəndijij zaman, məndən yz dərđi və bu şəhər əhalisinin nə ucun matəm tutmasıнын səbəbini sejləməkdən cəkindi.

Nəhajət bir axşam qəssab bu dəhşətli sirri mənə acmaq qərar verdi. O məni insanlardan uzaq və kimsəsiz bir jərə apardı. Biz xaraba bir jərə catdıq. Burada başımızla örtük cəkdik. Bir səbət var idi. Dostum mənə:

«bu səbətın icində əjləş!»—dedi.—Gəj və jər yzyny nəzərdən kecir və o zaman sykut və qara rəngin səbəbini anlarsan».

Mən səbətın icinə əjləşər-əjləşməz, səbət bir quş olaraq havaja qalxdı. Jenə jərə endiji zaman özümü olduqca gözəl bir baq icində gərdym. Gyllər, cicəklər öz rajihələri ilə baqcañ doldurur, gözəl sular axırdı, daqlarda qijmətli daşlar parıldayırdı. Bu gözəllik qarşısında hejran-hejran dajanmışdım. Daqlar-dərələri dolaşdım, meyvələrdən jedim.

Səhər acıldıqca zaman birdən jolda gözəl qızlar gəryndy. Bu gözəllər gözəli olan qızlar padşah taxtda əjləmiş idi. Baqda özgə dıñja adamıñıñ ijini dujaraq, dərhal öz kənizlərini baqcañ axtarmaq ıyın gəndərdi. Kənizlər mənı taparaq gözəllər padşahıñ janyña apardılar. Bu gözəl qadıñ mənı bir qonaq kimi qəbul etdi, öz janynda əjləşdirdi. Meyvə, şərab gətirdilər. Kejf məclisi acıldı. Qızlar nəqmə oxumaqca, rəqs etməjə başladılar.

Bu gözəl qadıñıñ ajaqlarını ərməjə başladım. O, sərv kimi inçə vıçudlu və Nazənin-Tyrkytaz adlı bir qadıñ idi.

Sevinç, nəşə və eşq əzabları icində bir geçə kecdi. Bu gözəl qadıñ bytyn varlıqını mənə təslim edirdi. Lakin qəlbini nəhajətə qədər mənə vermək istəmirdi.

Bu surətlə 39 geçə sədət, mehribanlıq, gözəllik və şənlik icində kecdi.

Lakin o gözəl qadıñ jenə də təvazəkar, məsum və nəçib idi. «Az şejlə kifajətlənən bytyn ömry uzunu hərmətli qalar»—dejidirdi. Cavabında isə mən: «Sənin qara saclarıñ zəncir kimidir, mən isə bu zəncirlərlə baqlanmış bir dəli kimijəm»—deje cavab verirdim.

Bununla belə hər şey əbəs idi.

Qırxıncı geçə jenə də bəjyk əzablarla cırbırdım, lakin gözəllər gözəli jenə də mənı rədd edirdi. O dejirdi ki: «Bytyn xurma aqac şənindir, elə isə sən nə ıyın xurmanı qoparmaqca tələsirsən?».

Mən isə ehtiras və həjəcan icində rıbyldajaraq dejirdim ki: «bu geçə mən bir şam kimi janaçaqam. Mən bir şam kimi od icində, sənin həsrətinlə janyram. Sənin atəşin mənı bir şam kimi alovlandırbır, ələm mənı məhv etsə də, mən jenə də bu atəslə jəşajıram. Əjər sən mənıñ qanıñı təkməjə qərar vermissənsə, tək! Qəzəblən, ej mənıñ məbudum!».

Gözəllər gözəli bir gyn daha gözləmək ıyın jalvarırdı. Lakin ehtiras atəsilə cırbıbr və artıq tab gətirə bilmirdim. O zaman gözəllər gözəli mənə dedi ki: «gəzyny bir an ıyın jum, mən bytyn gözəllijimlə sənin qarşında gərynəcəjəm».

Mən onun bu və'dindən ruhlanaraq gözlərimi jumdum və bir daha acdıqım zaman artıq janımda hec bir kəs jox idi. Mən jenə də haman səbətini icində boş səhrada jalqız və kimsəsiz qalmış idim».

Şah öz hekajətini tamamlajaraq:«—O zaman—dedi—mən qara paltarlı adamın əzablarının səbəbini anladım. Mən də yzərimə qara ipək gejdim. O zamandan bəri mən göz jası təkərək, onun həsrətini cəkərək qara paltarlı insanların şahı olmuşam».

Hind gözəli qara rəngi tərif edən dastanının bununla qurtarır. Dünjanın jeddi ən gözəl qadın Bəhram Gura bu çyr jeddi gözəl naqlı səjləjirlər.

Rus şahzadəsi dastanında gözəl bir rus qızının obrazı təsvir edilir. Bu qızın bir cox nişanlılar var imiş, lakin o, jalınz onun cətin tapmaçalarının tapa bilən bir gənçə ərə gedəcəjini və'd etmiş idi. Başqa bir dastanda öz məşuqların öldyrən bir qadın təsvir olunur. Dastanların birində də yzy pərdə ilə ertuly bir qadına aşiq olan mə'min bir insanın sərgyzəşti naqlı edilir.

Bu gözəl fantastik hekajələr «Jeddi gözəl» poemasının əsasın təşkil edir. Bu romantik hekajələrdən başqa, «Jeddi Gözəl»in qompozisijasına Bəhram Gurun sərgyzəştlənilə əlaqədar ajr-ajr epizodlar da daxil edilmişdir. Bu

epizodların birində Fitnə adlı aqıllı və bir zəki qızın əhvalatı naqlı edilir.

Fitnə Bəhramın sevimli kənizi idi. O cox zaman Bəhram ova müşajət edərdi. Bir dəfə Bəhram ov etdiji zaman qızın qarşısında özünü mədh etməyə başlajaraq, onun xoşuna gəlmək ucun neçə bir qəhrəmanlıq göstərmək lazım gəldijini soruşur. Fitnə dyzdə bir hejvanı göstərərək ona dejir ki:«Bir oxla bu hejvanın dal ajaqlı qulaqlına bitişdir». Bəhram «jaxş» dejərək ox atır. Hejvan jaralanmış qulaqlı qaşmaq ucun dal ajaqlı qaldırıldıq zaman, Bəhram ikinci dəfə ox atır və oxla hejvanın dal ajaqlı qulaqlına bitişdirir. Fitnə Bəhramın bu məharətinə təəcçyb etmir və jalınz istehza ilə gylımsəjərək:«Sənin ustalıqın adətdəndir»—dejir. Bəhram qızın bu çavabından qəzəbə gələrək onun öldyrlməsi ucun fərman verir. Fitnəyə rəhm edərək öldyrmyrlər.

İllər kecir, Bəhram Fitnənin öldyjnny zənn edərək onu tamamilə unudur. Bir dəfə Bəhram uzaq bir jerdə qərribə bir mənzerəjə rast gəlir. Cadraja byrynmyş bir qadın diri bir inəji cijninə alaraq onu altmış pillə juxar qaldırıldı. Şah hejrət edir və bu qadının kim olduğunu soruşur. Demə bu haman Fitnə imiş. Fitnə ölymdən neçə xilas olduğunu və hər gyn jeni doqmuş bir buzovu cijninə alaraq bu pillə

ləri sьxьdьqьnlь və nəhajət bu adət səjəsində hec bir aqьrlьq hiss etmədən artьq bəjymys inəji belə hər gьn qaldьra bildijini səha səjləjir. Fitnə öz sərgyzəstini naqьl edərək:— «Gəyrsənmi, padişahım,—ustalьq adətdəndir!» dejir. Bəhram onun bu hərəkətindən xoşlanaraq baqьşlajьr və Fitnəni jenə öz sarajьna qajtarьr.

Nizaminin gözəl əsərləri bu çyr zəngin və dərin mə'nalь epizodlarla doludur.

Poemada xariqyladə sərgyzəstlər təsvir edilmiş, jьksək insan dujoularь, nəçiblik, namus, sevgi, gözəllik, çəsarət, zəkilik, hikmət, ana məhəbbəti, mərhəmət, ədalət və gercəklik tərənnym edilmişdir.

Nizami bu əsərində də dьnjanьn hakimlərini, ədalətə və mərhəmətə saqььr, səhrət-pərəstlik, kin, zьlm, əsarət, xəjanət və alcaqlьqь məzəmmət edir.

Şair folqlor materialьndan, zəngin xalq jaradьçьlьqьndan, naqьllar və zənbməsəllərdən ustalьqla istifadə edərək öz hikməti və məzmununun zənginliji e'tibarilə xalq kьtlələrinin anlaьşьna jaxьn olan dahi əsərlərini jaratmış idi. Bu poemayьn bir cox epizodlarь xalqьn arasьndan gətyrylmys və şairin bu bəjyk əsəri səjəsində xalqьn hafizəsində qalmьş və əksinə olaraq, Nizaminin jaradьçьlьqьndan xal-

qьn arasьna kecmiş, xalq poezijasьnlьn xəzi-nəsində myhafizə edilmişdir.

Nizaminin jaradьçьlьqь ilə xalq ədəbijjatь arasьnda olan bu qarşьlьqlь mybadilə şairin adьnlь doqma Azərbajçan xalqь ilə daha sьxь surətdə baqlamьşdьr.

Poemalarьnlьn hər biri şeir sənətinin xari-qəsi səjьla bilər. Syzetin zənginliji, myrəkkəb-liji və dolqunluqь, əsərdəki dərin həjəçan, parlaq metaforalar və obrazlar, hejrət veriçi fantastiqa və maraqlьlьq, Azərbajçan xalq jaradьçьlьqь ilə əlaqə,—bəjyk bir sənətkarьn zəngin fьrcasь ilə jaradьlmьş olan bu jьksək bə-dii ləvhələr «Jeddi gözəl» poemasьnlь dьnja poezijasьnlьn ən jaxşь abidələri ilə bir sьraja qojmaqьa haq verir.

Nizami dahi bir sənətkar, ehtişanьlь bir portretist, dərin psixoloqdur. O insan dujou və ehtirasьnlь, insan dərd və çəfasьnlь, həjatьn sevinç və nəş'əsini bəjyk bir məharətlə təsvir edir. Şairin aşıqanə sərgyzəstləri təsvir etdikləri dolqun sənətkarlıqь misilsiz və təqlid edilə bilməzdir.

Bytyn başqa əsərlərində olduqь kimi, Nizami bu poemasьnda da bir cox xalqlarьn həjatьndan bəhs edir. Öz zamanəsinin ən oxumuş adamlarьndan biri olduqьunu isbat edir. Qədim Rusijanьn, uzaq Hindistanьn, antik Yunanьstanьn romantik təsvirləri bə'zən fikir və xijal dairəsinin genişliji, onun başqa ölkələ-

rə və xalqlara qarş bəyuk maraqlı göstər-
məkdədir.

Nizami bəyuk romantik bir şairdir. Lakin, o, dərin fantastiqaja daldıq, gözləri qarş-
sında çazibəli xijallar uduq, insanın dərin
sevinç və əməllərini təsvir etdij zaman belə
həjatdan ayrılmır, mistiqaja dalmır. O bytyn
varlıq ilə həjata, həjatın real sevinçlərinə
baqlıdır. Əməlləri də cox vaqt bu sevinçin
coxluğundan, sevinç və nəş'əyə əl cata bilmə-
məsindən doğur.

«Jeddi gözəl» hekajələrinin hər biri Azər-
bajcan ədəbijatının fəxr edə biləcəji zəngin
məzmunlu, iyksək və bədii romantik poema-
dır.

Nizami, hec şubhəsiz, bu əsərlə Azərbaycan
ədəbijatı tarixini cox-cox zənginləşdirmiş idi.
Bu əsər istər Azərbaycan və istərsə dynja ədə-
bijatı üzərinə olduqca myhym bir təsir
göstərmiş idi. Bu əsərə bir cox ölkələrdə təq-
lidlər jazmışlar idi.

«ISKƏNDƏRNAMƏ»

Nizami «Xəmsə»sinin son hissəsi «Iskən-
dərnəmə» poemasıdır. «Iskəndərnəmə» şair
tərəfindən «Jeddi gözəl»dən əvvəl başlanmış-
sa da, 1197-ci ildən sonra tamamlanmış idi.

Bu, əzəmətli poemada 20 min misradan ar-
tıq şeir vardır. Əsər iki hissəyə bölünür: bi-

rinçi hissə «Şərəfnəmə», ikinci hissə isə—«İq-
balnəmə».

«Iskəndərnəmə»nin birinci hissəsində bəyuk
Iskəndərin (Makedoniyalı Iskəndərin) davalara-
rı, fəthləri təsvir olunur.

Iskəndər bizim əjjamdan 300 il əvvəl yaşa-
mış olan məşhur Makedonija padşahıdır. Is-
kəndər iranlılarla apardıq myharibələr nə-
ticəsində bytyn İran ələ keçirmiş, bir cox
fəthlər etmiş, o cümlədən Zaqafqaziyanın myx-
təlif yerlərinə belə iyryş etmiş idi.

Iskəndərin myharibə etdij qədim İran pad-
şahı Dara idi (336—330).

Nizaminin poemasında 2300 il bundan əv-
vəl dynjanı sarsıtmış olan dəhşətli myhari-
bələrdən biri təsvir olunur. Oxucunun qarş-
sında qədim myharibə səhnələri, qanlı vuruş-
malar çanlanır, çəng nə'ələri, qlyncə saqqyl-
tələri səslənir, bəyuk ordular bir-birilə daq ki-
mi qarşlaşır, qaja kimi bir-birinin üzərinə
ucurlar. Əsər boju çanlı xəjalətlər kimi tarixi
simalar, bəyuk padşahlar, həkmdarlar, sər-
kərdələr gəlib keçir.

Əsərin maraqlı parçalarından biri «Dara
elcisinin Iskəndərin janyna gəlib ondan xərac
istəməsi» fəslidir:

Taça, təxtə bəzək verən ravilər,
 Səjlər ki, bəxtijar bəyuk Iskəndər
 Bir gyn əjlənirdi yrəji cox şən,
 Uzaqda dnyjanın həvəslərindən.
 Saf, təmiz şərəblə şahlyq çamьnь
 Doldurur, boşaldır, alır kamьnь,
 Alimlər toplanmış dərd bir janьna,
 Əqlə jar və munis qohumlar ona.
 Dəjysdən, davadan səhbət acdılar.
 Cox inçə jərlərdən inçi sacdılar.
 Parlaqda saf şərəb—şimsəkdən işıq,
 Şərəblər xoş icim, qədəhlərsə şux,
 Calıqdan, nəqmədən, qьzyl şərəbdən
 İcənlər olmuşdu bytyn sərgərdən,
 Qədəhlər hej aqlar, ərqənin inlər,
 Gözlərdən axьdyr qanly nəhirlər.
 O neçə mizrabdyr acьdyr jara
 Nəhirlər axьdyr quru sajlara.
 O məclis çənnətdən daha bəzəkli,
 Majьsdan daha şux, daha cicəkli,
 Mybarək taçly, o, bəyuk Iskəndər
 Oturmuş, gəjdə şux bir aja bənzər.

Iskəndərin bu ehtişamь təsvir edildikdən
 sonra Nizami Daradan elci gəlməsindən və
 xəraç istəməsindən bəhs edir. Iskəndər İran
 padşahьнын bu tələbini bəyuk bir qəzəblə qar-
 şylayır:

Hiddətlə baqьrды o sahibi-taç:
 —Qьzmyş bir aslandan alınmaz xəraç!
 Başqa bir ajinə girmiş bu dnyja,
 Tojuqlar doqmajьr qьzyl jumurta.
 O kecmiş bysatь, bu zaman sildi,
 Kəhnə ajinlərə qələm cəkildi.

Illərçə çəvahir cьxarmь daşdan?
 Dnyja gahi syly arar, gahi qavqə və qan,
 Bu qəder qyrurla alma gəl nəfəs,
 Qьlyncəla çavab ver, danьşma əbəs,
 Jətər ki, bu kəskin qьlyncə və qama
 Cəkməmiş taxtyнь mənim altьma.
 Ordumla o zaman ki, sel tək axьdyм,
 Dnyjanьн çilovum sənə buraxьдым.
 Nə qəder səndə var jatьr, təmtəraq,
 Mənə də elə bir gusəni buraq,
 O jərə gətirmə əzmim var, deyə,
 Səninlə carьsьm pəncə-pəncəyə.
 Buraxьb həjanь, hərməti, dini,
 Sələvər etdim bu atəşli kini.
 Etdijin qovqənь bilməzmi sərdar?
 Zəncidən qopardьm nə bəyuk baslar.
 At syryb haraja getdim bir başa,
 Dik baslar qoparьb vurdum hej daşa.
 Taç ilə taxt verən bir sahibi-taç
 Miskinlər kimi hec verərmi xəraç?!
 Altun jox, gəl qьlyncə tələb et məndən!
 Səzy jox, qəbzəni bəzəmək əjrən!
 Rytbəni əlc də bax, nədir əz rytbən,
 Elə bir rytbəni tələb et məndən.
 Qaldьrma fitnəni, çəşdurma kini,
 Gəl viran eləmə İran zəmini,
 Mylkyn var zəhmətsiz, dərdsiz topladьn.
 Bu qəder dəvlətə kor baxma saqьn.
 Zamanьn mejlini gəl dolandьrma,
 Bu fikrə qələmcək, su bulandьrma.
 İstəmə verilməz şeji padşah,
 Mənimlə ol neçə sah ilə bir şah.

Bu parçalarda qədim dnyja fatehlərindən
 biri olan Iskəndərin obrazь bizim qarşьmьzda

çanlanı. Bəylik ordular toplanır, Dara İskəndər ilə müharibəyə hazırlaşır, qəlbçilər qəlbindən səhər, çəngavər atları kişnəyərkə ajaqlarıyla yerə dəyir, sərkərdələr toplaşaraq məşvərət edir, qorxunc ordular hərəkətə gəlir.

Nizami bəylik bir səbr və diqqətli bu tarixi səhnələri bir-bir təsvir edir, sənətkarənə və dahi hərb epopeyası yaradır. Əjər qədim Yunanlı Homer Troja müharibəsinin tarixini əlməz «İlliada»sında dahi obrazlarda vermişsə, bəylik Azərbaycan şairi Nizami də öz «Xəmsə»sinin beşdə bir hissəsini təşkil edən «İskəndərnamə»si ilə dunya ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərindən birini yaratmışdır.

Lakin Nizami obyektivist, sakit və bitərəf bir tarixçi deyildi. O tarixin bu dəhşətli səhnələrini təsvir edərkən sakit dayanmır, müharibəyə, insanla-insanın düşmənçılığına, zalımların zülmünə qarşı öz münasibətini bildirməkdən cəkinmirdi. Qoça şair bəylik humanist qəlb ilə çəşur, bu qanlı səhnələri müzəmmət və təkdir edirdi:

Ustündə ipəkdən mydhiş əzdəha
Hər gərəh bir şivən qoparır. Daha
Qəvürçəq bir qotaz durur başında,
Bir qara buluddu daqlar qazında.
Qara şahin kimi qanadı, qolu,
Uzaqdan parladı tutduqu jolu.
Tərpəndi əzdəha bejlə əskərle;

Başında bir mydhiş əzdər pejkərlə.
Dunyanın qəlbinə iyklədi zillət,
Nə ucun? Bir ovuc torpaqın fəqət!!
Bu dunya ertyly qabda nahardır,
İcində zəhər də, halva da vardır,
Bu qanlı torpaqdan nə zəhmətlərlə
Bir qurdu bir aslan kecirir ələ.
Jer cəkmüş cuxura, uça asıman;
Biri bir təst torpaq, biri bir təst qan.
Hər təstin ustündə jazılmış inan,
Səjavuş qanilə minlərcə dastan,
Bir məhsul jetirsə dunyanın baqı,
Al qana batırır bytım torpaqı,
Kimsənin bu təstə çatmaz aqlı,
Baqlanmış yer-jərdən kəmək qarışı.
Madam ki, fərjada jollar qaranmış;
Boqazlar qoj qalsın daim tıxanmış.
Dəvrənə pərdənlə məhkəm barı cək!
Ol, dinç varlıqla özünə kəmək.

Nizaminin bytım yaradıcılığına məxsus muhəmm bir cəhət vardır ki, o da onun bytım əsərlərində tamami ilə öz doğma jurduna sadıq qalması, İskəndərdən belə bəhs etdiyi zaman öz vətəninin tarixi və təbiəti ilə maraqlanması və bunu əks etməsidir.

Bəylik şair İskəndərin öz məşhur tarixi səfərində qədim Azərbaycan şəhəri olan Bərdəyə yaxınlaşmasından bəhs edir. Nizami bəylik və dərindən bir məhəbbətlə öz vətəninin gözəlliklərini, sərvətlərini, torpaqları, baqları, turaç və kəkliklərini təsvir və tərənnüm edir:

Saqi, çan bəsləjən meji ki, meyxosdur.
 İcimi cəsmənin sujundan xoşdur.
 —Janıram, təşnəlik salmış bir dərdə
 Mənə ver, şəraba oldum aludə,
 Bərdə, nə dilbərdir, nə qədər gəjcək
 Oşş bir malyıdır, hər jan ot, cıcək.
 Bahar bəqlərə bənəfsə səpər,
 Oşş bə baharın nəsimi öpər.
 Məşəsi cənnətdən birər nımmə,
 Bir kövsər baqlamış ətəklərinə.
 Hər tərəf səyidlik, yaşıl bə, sərvət.
 O, «baqi-səfid»i jalancə cənnət,
 Burymuş turaç və qırqovul səsi,
 Boş qalmaz sərvlə səyid kölgəsi.
 Dirlənir sykuta dalmış bu gylşən,
 Torpaq silinmiş, qajə kədərdən.
 Rejhən yaşıldır, hej il uzunu
 Burymuş hər dırlı naz-ne'mət onu,
 Bu jerdə jəm tapar özünə hər quş,
 Nələr jox orda, quş aslandan tutmuş,
 Torpaq jəqrulmuş qızıl sujundan.
 Elə bil əkilmiş jərə zə'fəran.
 O yaşıl jərləri dolayış gəzsən,
 Sənlikdən başqa bir xijal gərməzsən.

Nizami dərini və səmimi bir məhəbbətlə öz vətəninə sevən bəyik bir şairdir. Nizaminin patriotizmi, humanist bir azərbaycanlı şairinin ən səmimi və təmiz hisslərindən biri idi.

Nizami vətəninə gözəlliklərini təsvir etməklə barabar öz əsrinə bir nəzər salır, yəni qanlı dolur, öz ana dilini unutturaraq dynja pəzijasını çəvahirələrini fars dilində jəratmaq məcbur edən Şirvansahlara baxır.

Sultan Səncərlər xətlərini və bəyik bir hyzn ilə dejir ki:

İndi o taxt, dəzğah cox kicik qalmış
 Qumas, ipəji boranlar almış
 O taza cıcəklər təkilyb solmuş
 Nazlı nərgizlərə dənyb toz olmuş.

Nizaminin təsvirinə görə, İskəndər Bərdəyə jəxənləşdər zaman Bərdənin həkmdar gözəl Nyşabə idi. Nyşabə öz vətəninə qarətdən xilas etmək üçün, İskəndərin qoşununu lazımi əzaqla təmin edir, elcilər gəndərir, qonaqçılıq gəstərirdi, İskəndərin Bərdə xalqına himajə gəstərməsini tələb edirdi.

Nyşabə ilə İskəndər sərgyzeştinin təsviri əsərin gözəl, romantik və çazibəli parcalarından biridir. Bəyik romantik şairin ilhamı bu jerdə jəniddən çosur və onun ilhamı dimaqından zərif və təsirli seir mirvarilər doğur. Şair dərini bir pərestişkarlıqla Nyşabənin gözəlliklərini və həkmdarlığı təsvir edir:

«Harum» adlanırdı kecmışdə o jər.
 İndi Bərdə dejir biliçi kəslər.
 Gözəllər ojnə cəmənlərinə
 Bu dynja gızlənmiş saşş xəzinə,
 Bəjlə şux, sevimli gylşən harda var,
 Harda var bu qədər gəmiş xəznədar?
 Bəjlə nəql əjləjir səz xəznədar.
 O kəmə ölkənin bəyik salar
 Aqıllı qadındır, adı Nyşabə,
 Ujmuş il uzunu kejfə, şərabə.

Erkək bir tavusdan daha şux, gözəl.
 Ajbəsbəz bu ahu görməmiş bədəl.
 Xoş səhbət, ırəji saf, mətanətli,
 Fəristə əndamlı xoş təbiətli,
 Əynədə münlərçə qəz var, jaz və qəz
 Xidmətə aj kimi kəmər baqlamış.
 Var atlı kənzilər: ijd, qəhrəman
 Otuz min qulam, qəlync ojnadan,
 Dərgaha yaxın da olsa jənə də.
 Tanımaz qarışın erkək bir bəndə.
 Qadınla aşardə onun hər işi,
 Ehtijaç görməmiş ondan bir kişi.
 Sarajda iş bilən qadınlar var.
 Koxasəz hər işi aşır onlar.
 Qullar bir qit'ədə etmişdir məskən.
 Əzynə o jeri qılmişdər vətən,
 O qədər hiddəti varmış, qorxaraq,
 Şəhrinə bir kişi basmamış ajaq;
 Qopsa bir qovqa, ja olsa bir işi
 Qoşardə əmir var deyə, hər kişi.
 Iskəndər ordunu cəkdi səhrayə,
 Xeyməsi uçaldı ta Surəjjajə,
 Gərdy bir genlikdə qurulmuş çənnət,
 Etdi o əkinə, cəsməyə hejrət.
 Soruşdu: «bu ölkə kimindir, kimin?
 Burda kim padşahlıq edir, səjləjin?»
 Dedilər: gərdyym bu var, bu jatır,
 Bu gözəl torpaqlar bir qadınındır.
 Qadınlar kişidən ırəkli, qocaq,
 Dənizdə gəvhərdən təmiz və parlaq,
 Tajə jox dyzlykdə, adda və sanda
 Rəjjət saxlayır cətin zamanda.
 Mərdliklə belinə baqlamış kəmər,
 Kəjanlar nəslinə intisab edər.
 Kylahsəz bu qadın kylah beçərir,
 Görməmiş əzynə bir əskər, əmir.

Sajsəz cox qəhrəman, qulamlar var,
 Əmryndə əzynə görməmiş bunlar.

Nizami xalq arasında yaşajaraq öz ilhamını xalq jaradıcılığından alaraq bu gözəl qəhrəmanlıq poemasını, jaratmış idi. Həmin bu əsərində Nizami öz vətəni, doğma Bərdəni, sevimli Azərbaycanı, öz xalqını qəhrəmanlarını tərif və tərənnüm etmiş idi. O böyük bir məhəbbətlə qədim Azərbaycan rəjtaxtı olan Bərdəni tərif edir, onun gözəl hakimi Nysabəni təsvir edir.

Iskəndər bir dəfə ov etdiji zaman Bərdə şəhərinə yaxınlaşır. Nysabə Iskəndərin gəldiyindən xəbər tutaraq ona hörmətlər göstərir və qərargahına azuqə göndərir. Iskəndər Nysabənin gözəlliyini və aqıllı bir qadın olduğunu eşitmiş idi. Bir dəfə Iskəndər Nysabənin sarajına gəlir. Əzynə səfir kimi tanıtılmasına baxmıjaraq jənə də Nysabə onun kim olduğunu öjrənir və böyük bir hörmətlə qarşılayır. Öz jurdunu dycmənlərdən xilas etmək əcyn Nysabə Iskəndərdən ölkəsinə və xalqına himajə göstərmək əcyn və'd alır. Obirisi gyn Nysabə kənziləri ilə və qızları ilə barabar Iskəndərin qərargahına gəlir.

Iskəndər bundan sonra Şirvandan Dərbəndə doğru jola dycyr. Bu ölkənin əhalisi şəhərlərinin və kəndlərinin Qyrcaq cəllərində yaşajırlar tərəfindən daqıbdıldıq əcyn şikajət edir.

lər. Iskəndərin əmrilə jyksək hasar cəkilir və bu hasar zəngin və gözəl Dərbənd şəhərini mydafiə edir.

Bundan sonra Iskəndər bir çox səfərlərə gedir, müxtəlif ölkələr fəth edir. Bu zaman rus tıjfalary Qырсақ cəlynyn tıjfalary ilə birlikdə Dərbəndə hücum edirlər. Bərdəni dağdərb qızlar padşah Nysabəni əsir aparırlar. Iskəndər Nysabəni əsirlikdən xilas edir, rus tıjfalaryнын rəisi Qontal ilə sylh bağlayır və vətəninə qayıdır.

«Iskəndərnamə»nin ikinci hissəsində Iskəndərin son illəri təsvir olunur. Əsər Iskəndərin xəstəliyi ilə ölyümü ilə tamam olur.

«Iskəndərnamə»də bir çox qəhrəmanlıq epizodları verildiyi kimi, Azərbaycan təbiətinin də gözəllikləri təsvir edilmişdir. Nizami geniş və qoloritli bir fərca ilə, ilhamlı və misilsiz bir sənətkar kimi öz döqma jurdunu təsvir etmiş idi.

Nizaminin əsərlərində dərin vətənpərvərlik duyqusu cəryəy. Şair döqma jurdunu dymənlərdən mydafiəyə cəqıyır, fədakarlıq, qəhrəmanlıq tələb edir, insan sevgisini isbat etmək ucyn əzəmətli işlər tələb edir.

Biz burada da Nizaminin əzəmətini, onun myqəddəs vətənpərvərliyini, xalqa olan məhəbbətini, döqma jardu ilə olan səxə əlaqəsini görməkdəyik. Biz Nizaminin misalında dahi

sənətkarların öz xalqları ilə yzvy surətdə baqlı olduqlarına bir daha inanıyıq. Biz geryuk ki, Azərbaycan tarixi jyksək içtimai təbəqələr, feodal dairələri tərəfindən dejil, öz icindən, uzun illər boju ərəb fatehlərilə amansız mybarizə aparan Babək kimi talantlı bir sərkərdə, dynja qlassıqlərinin ən sьrasьnda duran Nizami kimi dahi şairlər jetişdirən xalq tərəfindən jaradılmışdır.

Nizami bəyuk humanistdir. Xalqa, insana qarşы məhəbbət, ədalətsiz və zymlkar hakimlərə qarşы kəskin nifrət, insan ruhunun dərinliklərinə dala bilmək ustalığı Nizamiyə öz dahi və ilhamlı qələmi ilə ən bəyuk sənət əsərləri jarada bilməsinə imkan vermişdir. Elə əsərlər ki, humanist bir ruhla, insanijət pərvərliklə, həyat eşqilə doludur.

Barbarlara məxsus irq nifrəti Nizamiyə yzvy surətdə jabançы idi. Başqa xalqlara qarşы mynasibətini təjin edən nə din, nə də milli ədavət idi. Bəyuk humanist zalım hakimlərdən, ədavət və ajrılyq səpən hakim çəlladlardan, xalq və ölkəni əsir edən şahlardan nifrət edirdi.

Dahi azərbaycanlıнын humanizm dynjagerysy Qərbi Jevropada humanizm epoxasьнын başlanmasьndan cox-cox əvvəl inkisaf etmiş idi. XII əsrdəki Azərbaycan dynjanьn ən qabaqçы ölkələrindən biri idi. Şərqdə humanizmin be-

siji, insan dəhasının ən böyük əsərlərini jara-
dan Nizaminin vətəni olmuşdur.

Əjər Dante «Orta əsrlərin son əksi-sədəsə
və jeni zamanın ilk şairi» (Fridrix Engels,
«Qommunist Manifesti»nin birinci İtaljan nəş-
rinə myqəddəmə) olmuşdursa, Nizami öz bə-
yük myasiri Şota Rustaveli ilə birlikdə Qafqaz
və şərq xalqlarının ilk humanisti olmuşdur.

Nizaminin jarađəşyləđ bəşəriyyətin bədi
inkişaf tarixinin qyzy səhifəsidir. O, elə bir
sənət jaratmışdır ki, bugyn belə dnya ədə-
bijyatında misilsiz bir nymunə sayla bilər.

Nizaminin jarađəşyləđ Azərbaycan və dny-
ja ədəbijyatının inkışafına böyük təsir gəs-
təmiş idi. Qafqaz və jaxın şərq xalqlarının
ədəbijyatı uzun əsrlər boju bu dahi şairin
tə'siri altında qalmışdır. Onlarça ən böyük
şair öz mövzularını Nizaminin «Xəmsə»
sindən almışlar, ondan şairlik sənətini öj-
rənmişlər, Nizaminin zəngin şeir xəzinəsindən
obrazlar, metaforalar, təşbehlər, fikirlər al-
mışlar.

Nizaminin jarađəşyləđ onlar ucyn böyük
bir şairlik və sənətkarlıq məktəbi olmuş idi.

Nizaminin jarađəşyləđ XII əsrdə Azərbaj-
can ədəbijyatının ən jyksək bir nöqtəsi idi.
Nizami Azərbaycan ədəbijyatının «qyzy döv-
gynyn» zirvəsi, onun ən parlaq və ehtişamlı
bir ciceklənməsi olmuşdur.

Azərbaycan xalqına bəşəriyyətin böyük dos-
tu I. V. Stalin tərəfindən qajtarılmış olan Ni-
zaminin anadan olmasını bajram etmək qom-
munizmi quran bytyn azad sovet xalqının
qulturasının jeni parlaq qələbəsi və təntənəsi
olaçaqdır.

AZƏRBAJÇAN DİLİNDƏ

- Nizami**—Daranın Iskəndərlə myharibəyə gəlməsi. Cevirəni Abdulla Şaiq. „Ədəbiyyat Qəzeti“. 1938 il, N. 7, səhifə 2.
- Nizami**—Daranın öz sərkərdələri ilə məsləhətli. Cevirəni Əlibəyli Ənvər. „Ədəbiyyat Qəzeti“ 1938 il, N. 14, səhifə 3.
- Nizami**—Lejlinin ölyü. Cevirəni Əli Aqqa Vahid. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1938 il, N. 16, səhifə 4.
- Nizami**—Bəhrəmin ova getməsi və əzdahanı öldürməsi. Cevirəni M. Rahim „Ədəbiyyat Qəzeti“ 1938 il, N. 30, səhifə 2.
- Nizami**—Caharşənbə gyny Bəhrəmin firuzə rəngli gymbəzə getməsi. Cevirəni Rzaquluzadə Mikajıl. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1938 il, N. 54, səhifə 3.
- Nizami**—Dara elcisinin Iskəndərin janına gəlib ondan xəraç istəməsi. Cevirəni Abdulla Şaiq. „Ədəbiyyat Qəzeti“. 1938 il, N. 4, səhifə 2.
- Nizami**—Jeddi gözəl, „Revoljusiya və Qultura“, 1938 il, N. 2, səhifə 2.
- „Revoljusiya və Qultura“ N. 4—5, 1938 il.
- Nizami**—Nizaminin evladına nəsihətli (M. Hadi tərəfindən tərcümə. „Fjuzat“ zurnalı 1907-çi il, N. 27) bax: „Ədəbiyyat Qəzeti“ 3/VII-1938 il, N. 23.

NIZAMI HAQQINDA

- Axundov M. M.**—Şeyx Nizami, Gəncə, 1909.
- Mybariz M.**—Şeyx Nizami Gəncəvi. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1939 il, N. 4, səhifə 2.

—Nizami Gəncəvi əsərlərində Azərbaycan qadın obrazları. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1938 il, N. 12, səhifə 2.

—Nizami jaradçılığında Azərbaycan folklorunun təsiri. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1938 il, N. 29, səhifə 4.

Rəfili M.—Nizami dövründə Azərbaycan. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1938 il, N. 4, səhifə 2.

Araslı H.—Nizami və jaradçılıq. „Ədəbiyyat Qəzeti“, 1939 il, səhifə 3.

Bertels H.—Nizami. „Revoljusiya və Qultura“ N. 4, 1939 il, səhifə 45.

Mirzə Həsən Vahabovlu. Nizaminin əsərlərinin tərcümələri haqqında. „Ədəbiyyat Qəzeti“ 12/VI-1939 il, N. 21, səhifə 2.

Rus dilində

- Прибытие Александра Великого в степь Кефчака** (отрывок из „Искендер-Намэ“) пер. Наталии Делибюрадер. Журнал „Телескоп“, 1831 г. ч. VI, № 24, стр. 521—542.
- Н. Делибюрадер**—О „Семи красавицах“ Низами (по поводу перевода Эрдманна). Телескоп, 1833, № 21, стр. 100—110.
- М. Тебеньков**—Древнейшие сношения Руси с прикаспийскими странами и поэма „Искендер-Намэ“ Низами, как источник для характеристики этих отношений. Тифлис, 1896 г.
- Пребывание Бехрама во вторник в Красных палатах** (отрывок из „Семи красавиц“) в кн. А. Крымского, История Персии, ее литературы и дервишской теософии, ч. II, М. 1906, стр. 200—213.
- Пребывание Бехрама в субботу в черной башне и рассказ дочери царя первого земного пояса.** Пер. А. А. Олесницкого. Там же, М. 1912, стр. 188—228.
- Низамий**—Глава из книги А. Крымского, История Персии, ее литературы и дервишской теософии. М. 1912, стр. 161—172.
- Назарьянц**—Фердоуси, ч. II, М. 1851, стр. 55—56.
„Северный архив“, 1828, ч. 35 стр. 3—49.
- Семь красавиц**—Рассказ индийской царевны. Пер. А. Е. Грузинского, М. 1922. Издание Сабашникова.
- Ю. Н. Марр**—Газель Низами в рукописи Азиатского

музея. Доклады Академии Наук, апрель—июнь. 1924, стр. 51—54.

Ю. Н. Марр—О двух персидских версиях поэмы „Лейли и Меджнун“; газели и рубан Низами; касыда Низами в рукописи Аз. музея Там же.

Семь портретов—Пер. Е. Э. Бертельса в журнале „Восток“ 1923, кн. 3, стр. 14—25.

Аббаскули-Ага Кудси Бакиханов—„Гюлистан-Ирам“, Баку, 1926, см. стр. 24—27, 165—166.

„Лейли и Меджнун“—Перевод Андрея Глобы. Гослитиздат, М. 1935.

Хагани-Низами-Руставели—Академия Наук СССР, М-Л, 1935.

Хосров и Ширин (отрывок)—Перевод, статья и примечания Е. Дунаевского. М., „Академия“ 1935 г.

Лейли и Меджнун—„Восток“, сборник второй, М-Л. 1935, „Академия“. Там же статья Е. Дунаевского „Низами“, содержащая ряд неверных утверждений и искажающая образ и историческое значение великого азербайджанского поэта.

Геронти Кикодзе—Великий поэт грузинского народа, „Литературный критик“, 1933, № 12 стр. 49—50.

Рассказ Шапура Хосрову—Поездка Ширин к Фархад. Перевод Г. В. Птицына, „Памятники эпохи Руставели“, Издательство АН СССР, Ленинград, 1938. Там же напечатана статья А. Н. Болдырева: „Два ширванских поэта Низами и Хакани“. В статье обнаруживается влияние взглядов буржуазных востоковедов, неверно причислявших Низами к иранской литературе.

Вступление к поэме „Лейли и Меджнун“ в переводе П. Г. Антокольского „Антология азербайджанской поэзии“, М. 1935.

байджанской поэзии", Б. 1938; М. 1939.
Опубликовано также в журнале „Литературный Азербайджан“, 1938, № 8.

Самед Вургун, Великий азербайджанский поэт, „Правда“, 23 августа 1939 г.

Е. Э. Бертельс—Низами Ганджеви „Литературный Азербайджан“, 1939 г. №№ 3, 5 и 6.

Микаэль Рафили—Низами Ганджеви, г. „Советская Украина“, Киев, 5 мая 1939 г.

— Жизнь и творчество великого Низами, „Бакинский рабочий“, 6 июня 1933 г.

— „Золотой век“ азербайджанской литературы, „Бакинский рабочий“, 5 июля 1939 г.

— „Низами“ газ. „Молодой рабочий“ 2 и 3 июля 1939 г.

— Поэзия азербайджанского народа. „Антология азербайджанской поэзии“, Б. 1938; М., 1939.

Низами, изд. союза советских писателей Азербайджана, Баку, 1939, стр. 132.

„Сокровищница тайн“ (Отрывок из поэмы) в переводе Григ. Птицына, „Литературный Азербайджан“ 1939, № 3. 1939, №№ 5 и 6.

„Хосров и Ширин“—в переводе Григ. Птицына. „Литературный Азербайджан“, 1939, №№ 5—6.

Е. Э. Бертельс—Гениальный азербайджанский поэт Низами. „Правда“, 3 февраля 1939 г. № 33; „Бакинский рабочий“, № 31, 8 февраля 1939 г.

Араслы — Великий азербайджанский поэт Низами. „Молодой рабочий“, 24 апреля 1939 г.

„Семь портретов красавиц“—Как Бахрам во вторник посетил красный шатер. Перевод Б. Лебедева, Я. Кейхауза и К. Симонова. „Антология азербайджанской поэзии“, Б. 1938; М. 1939.

„Искендер-Намэ“—Описание города Барды и сообщение Искендеру о красоте Нушабэ. Перевод Е. Долматовского и К. Симонова.

QƏRBI-JEVROPA DILLƏRİNDƏ

Nizami. Die Schöne vom Schlosse, Muhammed Nisameddin dem Gendscher nachgebildet von Franz v. Erdmann. Kasan, 1832, s. XIII, 145 s.

Nizami. Heft Peiker. Ein romantisches Epos des Nizami Genge'i, hrsg. von H. Ritter und I. Rypka. Praha, 1934. (Ceskoslovensky Ustav Orientalni v. Praze. Monografie Archivu Orientalniho, v. III).

Nizami. La source de la vie dans le Pays des ténébres. Pizzi, Italo, Chrestomathie persane. Turin, 1889, p. 53—55.

Nizami. De expeditione Russorum Berdaam versus auctore inprimis Nisamio, disseruit Franciscos Erdmann. P. I. Casani, 1826, IX, 74 p.

Nizami. Le Faucon et le Rossignol. Отрывок из „Makhzan i Asrar“. Pizzi, Italo. Chrestomathie Persane. Turin, 1889. p. 55—56.

Nizami. „Makhzan-ul-asrar“, „Khosraw u Schirin“, „Laila u Madjnun“, „Haft Paikar“ Bax: Browne E. A. literary History of Persia. V. II. London, 1928, p. 399—410.

Binvan. Laurence. The poems of Nizami. London 1928.

Duda. H. Ferhad and Shirin. Die literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes. Praha, 1933. (Monografie Archivu Orientalniho, v. II).

H. Jolowicz. Blütenkranz morgenländischer Dichtung. Breslau, 1860.

Horn, Paul. Geschichte der Persischen Literatur. Lpz, 1901, стр. 55, 136, 147, 160, 181—188. Die orientalischen Literaturen von E. Schmidt,

- A. Erman, C. Bezold u-and. Brl.-Lpz., Teubner, 1906.
- Ritter, Helmut—Über die Bilersprache Nizamis. Brl.—Lpz., 1927. (Studien z. Gesch. u. Kultur des Islamischen Orient).
- W. Bacher. Nizamis Leben und Werke, Leipzig, 1871.
- H. Ethé. Neupersische Literatur, в „Grundriss der Iranischen Philologie“, II.
- Hammer. Schirin, ein persisches romantisches Gedicht nach morgenländischen Quellen. Leipzig, 1809.
- Hammer. Geschichte der schönen Redekünste Persiens, 1818.
- Pizzi. Storia della poesia Persana, I, 1894.
- Rieu, Catal. of the pers. manuscripts in the Brit. Museum, II, London, 1881.
- Bland, N. Makhzan ul Asrar, the Treasury of Secrets: being the first of the five Poems or Khamseh, of Shaikh Nizami. Edited from an ancient Manuscript by... London, 1844 (Society for the Publ. of Orient. Texts X).
- Rückert, Fr. Alexanderbuch „Frauentaschenbuch“, 1824, стр. 415—496).
- Atkinson, I. Laili u Majnun, a poem from the original of Nizami. London, 1836; London, 1905.
- Wilson, C. E. The Haft Paikar... by Nizami of Ganjah. 2 vols. London, 1924.
- Charmoy, T. B. Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, extrait de l'Iskender—Name, СПб, 1829, (стр. 162+141+140).
- Spiegel, F. Die Alexandersage bei den Orientalen (Leipzig, 1851).
- H. Wilser, force—Crarke. The Sikandar Nama—e Bara, translated with remarks and life of author. (London, 1881), стр. XXXII+832.

Devlet Kitابخanası

16164

KITABYN ICINDƏKILƏR

Böyük Azərbaycan şairi	3
Nizaminin dövrü	4
Nizami dövründə ədəbiyyat	8
Nizaminin dili	13
Nizaminin həyatı	21
Nizaminin yaradıcılığı «sirrələr xəzinəsi»	36
«Xosrov və Şirin»	42
«Lejli və Məcnun»	65
«Həft peykər» (Jeddi gözəl)	75
«İskəndərnamə»	86
Azərbaycan dilində	100
Nizami haqqında	100
Rus dilində	102
Qərbi-Jevropa dillərində	105

Texredaqtoru: ZEJNAL AQAJEV

Qorrektor: HAÇB QƏDİROV

*Istehsalata verilmiş 11/VIII-39. Capa imzalan-
mış 15/X-39. Cap listi 3¹/₂. Kağız formatı
62×94¹/₃₂. Tiraz 5100. Sifariş № 665. Baş
Mətbuat Mədirliji Məvəkkilliji № 4750.
Azərneşr 861/35.*

*Azərneşr mətbəəsində çap edildi, 26-lar adına
„Kitab Sarajı“, Bakı, Əli Bəyramov küçəsi.*

1 manat

1939

376

P-54

МИКАИЛ РАФИЛИ

НИЗАМИ

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО

Издательство Союза Советских Писателей Азербайджана
Баку—1939